

GRAMMATIKA ENTONO EY'OLUGANDA

OMUL AMAGEZI AG'OKUTEGERA OLUGANDA
BWE LUGENDA
ERA NE BWE LUSANIDDE OKUWANDIKIBWA

Eno ye y'okusatu
Bongeddemu amagezi ag'okuwandika ebaluwa

*Sapientiam ut parvulus, loquebar
ut parvulus. (Paulo M.).*

Seminario ey'Ekika ekitukuwvu

Bukalasa

1911

White Fathers' Printing Press

GRAMMATIKA ENTONO EY'OLUGANDA

OMULI AMAGEZI AG'OKUTEGERA OLUGANDA
BWE LUGENDA
ERA NE BWE LUSANIDDE OKUWANDIKIBWA

Eno ye y'okusatu
Bongeddemu amagezi ag'okuwandika ebaluwa

Sapiebam ut parvulus, loquebar
ut parvulus. (M. Paulo).

Seminario ey'Ekika ekitakatifu

Bukalasa

1911.

White Fathers' Printing Press

ENYANJULA

Mu Grammatika eno entono, tibagenderedde kuyigiriza Baganda luganda, anti balumanyi. Omwana w'Abaganda bw'agenda okusumukako, ng'oluganda yalusimba dda obutaluwubirwa na kamu, wabula ng'ebigambo byokka by'atannamalayo byonna, kubanga ebigambo sibigwa.

Kale nno akatabo kano ka ki?

Kagasa bibiri, ate byombi bya muwendo ennaku zonna:

1°/ Okwetegereza olulimi nga bwe lugenda, era ne bwe lukwozeza. Ogwo mulimo mulungi nyo, era mpodzi muvwamu n'omugaso ogusinga obunene. Atebuzanga ku ekyo, amanya gayogera; naye kubanga tamanyidde kugeranya bigambo na mbozi, tiyeyogera mu magezi. Amanyi ensonga ezimwozeza, oyo y'amanyi okulowoza. Mu nsi zonna, kye bavwa bayigiriza abana Grammatika.

2°/ Eky'okubiri ekituwandisidza akatabo kano, kwe kutegeza Omuganda omulimo ogukolebwa buli kigambo mu mbozi, balyoke basinzire ku ekyo okuyiga ennimi ez'ekizungu, kubanga zonna zigatta enjigiriza emu.

Kale nno, awulidde ebyo, anategera engeri gye tulese mu kukuba grammatika eno. Ye yino:

Buli ekimanyiddwa enyo Omuganda, ate nga tikiyetagibwa nyo okweyogera mu magezi, tukibuse. Era tulese n'ebigambo ebitono enyo eby'oluzungu, ebitallekeka byokka, ng'oli abadde ayagala okuyiga olulimi olulala newakubadde olungereza.

Twagoberera kimu kyokka, kwe kuvvunulira omuyiga omulimo gw'ebigambo, kubanga ekyo kye ky'omuwendu ogutenkanika.

Omulimo ogw'okubiri gwe twassako enyo omwoyo, gwe gw'okugolola empandika.

Lero Abaganda bonna basoma ebitabo, bawandika n'ebaluwa; naye okubulako omuyigiriza atavwawo, kye bavwa bamala gasoma, ate bamala gawandika; naye mu bangi, ensoma era n'empandika yabwe, ya kutebereza butebereza.

Grammatika eno, ye emu n'ez'edda ze twakubako; naye eno ekigyawula ku ziri, kiri kimu: kuba eno ya bigezo byerere. Mu eno tibakuyigiriza kantu na kamu k'otonnaba kumala kulaba na máso go mu kigezo. Engeri eyo twagitegera dda nga y'esobola okutúza n'okutangira omwoyo gw'omuntu. Ekigezo kiri ng'ekifananyi ky'okebera n'essanyu, n'omenya buli ky'olabyemu, ate mw'oggya ebirowozo ebiwoma.

Era n'akatabo kafe kano, anakassako bw'atyo omwoyo, anakawomerwa, era ng'ayanguya na mangu oluzungu nga takalubirirwa nyo.

GRAMMATIKA

ENTONO

EY'OLUGANDA

Grammatika ge magezi ag'okwogera n'ag'okuwandika olulimi:

WETEGEREZE: 1/ Wano mpandise *ekigambo*. Kale mukitekeko eriso n'okutu, era nga mwawulamu buli kagambo kinná kamu. Awo bye munalabamu bye bino:

A./ Munalabamu **obugambo** obwawuddwa mu mpandika era ne mu njogera: so bwe bugattibwa awamu, bwe buzala **embozi** ey'amagezi, ebirowozo byange eby'omunda kwe kumanyika.

B./ Eky'okubiri: Mu buli kagambo mwawulamu **obutundu** obwatulwa omulundi ogumu, era ng'akamwa bwe kagenda katusa empola: lero nga tikasobola kwanguyiriza, na kwogera mulundi gumu kagambo kalamba.

C./ Ekirala: Mu buli kagambo mumenyamu **enukuta**; zonna mwazikwata dda amannya.

Era mu nukuta ezo mumanyidde okwawulamu engeri bbiri: endala zirina eddobozi, newakubadde nga ziri zokka, kale muwulire: **a, e, i, o, u**. Endala bwe ziba zokka, tiziba na ddoenzi, ziba **nsirifu**. Era bwe baziyata. Kale mugezeko okwogera **b**, ne **l**; nga bwerere, eddobozi liremera mu kamwa. Naye kasita muzigatta na ziri, awo ne zôgera. Awo nno ziri kye zivwa ziyitibwa **emperezi**, kubanga ze ziwerera ensirifu eddobozi lyazo.

D./ Kale, akagambo akátulwa n'eddobozi erimu, kubanga kalimu emperezi n'ensirifu, bakayita **kugulu**.

Ekikatuyisa bwe tutyo: kuba bwe twogera ekigambo, kibera ng'ekirina amagulu kwe kitambulira.

So amagulu tigenkanankana mu bigambo byonna. Ekirala kinywerera ku kugulu kumu, ekirala ku abiri, ekirala ku asatu, oba ku mangi agasingawo.

MULABIRE KU BINO:

Nze; nti; fe; gwe; mwe; mu.

Me-za; ko-la; ki-ntu; ki-mu.

Ki-ta-bo; ki-bi-ra; mu-pi-ra.

Lu-pa-pula; ka-mu-ku-ku-lu.

MWEKKANYE: Olusi okugulu kulimu enukuta bbiri zokka, olusi kubamu ssatu, awo ensirifu ze zibamu ebbiri.

II

Omuntu omutegevu enyo, tabako ky'akwata mu kamwa nga takyetegeredza makulu gakyó: kwe kweyongera amagezi.

Abantu abategevu tibabako kye bakwata mu kamwa nga tibakyetegeredza makulu gakyó; kwe kweyongera amagezi.

WETEGEREZE: Bwe mugeranya ebigambo ebyo byombi, kye mulabamu kye kino. Okukyusa embozi esose mu mbozi ey'okubiri, obugambo obumu babufûsidza, naye obulala babulese nga bwe bubadde. Obutafûseko bwe businga obutono, bwe buno: *nyo, kwe, mu...*

Obufûse bwe bungî, anti bwe bulala bwonna.

Kale, ku buli obufûse, mulaba nga bakuyusidzako ensokerwa yokka.

MWEKKANYE: Omuntu afûse **abantu; tabako** afûse **tibabako**, era n'ebirala bwe bityo.

Awo nno ekitundu ekitakyuka, ekitavirawo ddala, kye bayita **e-kikolo**; era bwe kiba, kubanga kiremerawo ddala nga baggyeko ekirala. Akatundu akasokerwako, akakulembera n'ekikolo mu kigambo, bakayita **nsokerwa**.

OKUGEZA: Mu bigambo biri: **muntu, tabako, kamwa, makulu, kweyongera**, ekitakyuka kikino; **ntu, -bako, -mwa, -kulu, -yongera**, awo ebyo bye bikolo. Ekitundu ekifûse ye: **mu, ta, ka, ma, kwe**, awo obwo ye nsokerwa.

WETEGEREZE: Era newakubadde ng'ensokerwa y'efûka, era olusi n'ekikomererayo, kye bayita enfundikirwa, nakyo kifûka.

Kale: *akwata*, nga kikyuka olusi ne waddawo *akwa-se; ategera*, nga kifûka: *atege-dde; yeyongera*, nga kifûka: *yeyonge-dde*. Ekyo kirabika buli jjo mu bigambo ebitegeza enkola ob'embera. Naye era kasita ng'ekikolo kisigaddewo.

WETEGEREZE: Olusi ensokerwa y'akagambo bagikubirako enukuta emu gye baggye mu ziri eziyitibwa emperezi, enukuta eyo n'eyanjula akagambo konna nga we kenkana. Labira ku bino:

O-muntu, O-mutegevu; era na wano: **e-nsokerwako, a-kagambo, e-mperezi**.

Kale enukuta eyo eyitibwa **emperezi esoka**.

So emperezi zonna tizitekebwa ku mulimo ogw'okwanjula obugambo, wabula essatu zokka: **a, e, o**.

Ate Omuganda bw'asanga si bw'ayogera. Enukuta eyo agissa ku bigambo ebigisanira; ate ku bitagisanidde agiggyako, era ng'enjogera bw'emulagira.

EKITUNDU EKY'OLUBERYEBERYE

ESSOMO I

I. — ERINNYA

Karoli — Engo — Meza

WETEGEREZE: Fenna tulina **erinnya** (*Karoli, Petero*). Ebisolo nabyo birina **erinnya** (*Engo, empologoma, embwa*). Era n'ebitali biramu nabyo birina erinnya (*Meza, kitabo*).

Awo *erinnya*, kye kigambo **ekitegeza abantu n'ebisolo, n'ebintu**.

Chwa — Katonga

WETEGEREZE: Erinnya erya *Chwa* **ligwanidde omuntu omu yekka**; n'erya Katonga nalyo **ligwanidde omugga gumu gwokka, gwe gwe Buganga**.

Awo nno amannya ago ge **mannya ge nyini**.

WEKKANYE: Mu mannya ago mulimu n'ag'amawanga, n'ag'abantu abeyawula mu mawanga.

OKUGEZA: Buganda, Baganda, Banyoro.

Erinnya erigwanidde ensi emu oba eggwanga erimu, nalyo liba linnya lye nyini.

Omusajja — Embwa

WETEGEREZE: Erinnya lya *Chwa* **ligwanidde omu yekka**; naye *ery'omusajja* **lisanidde** abasajja *bonna*; n'erye mbwa, nalyo lisanidde embwa *zonna*.

Awo amannya ago gayitibwa **mannya ga ngeri**, kubanga gasanira byonna eby'engeri emu; ate si bwe gayita omuntu oba ekisolo nga bawulamu.

Okugatta: *Erinnya lye nyini ligwanidde omuntu omu oba ekintu kimu*.

Erinnya ery'engeri lyo ligwanidde abantu bonna, oba ebintu byonna eby'engeri emu.

WEKKANYE: Erinnya lye nyini, mu mpandika balitegeza nga baliwandika *n'enukuta ennene* erisokako, newakubadde ng'erinnya eryo libadde mu mbozi wakati.

So mu mannya ag'engeri, enukuta egasokako eba ntono, tiba-gawandikako nukuta nnene, wabula ng'ebadde ekulembera embozi.

II. EMIWENDO

Ekitabo — ebitabo; omuntu — abantu.

WETEGEREZE: *Erinnya* lino: **kitabo**, liraga kimu, lyogera

ku kimu, awo nno liba **lya bumu**. Era ne **lya muntu**, nalyo bwe liri.

Naye erinnya ery'okubiri: **bitabo**, litegeza bingi, ligenderera kwogera ku bingi: kye livwa liyitibwa **ery'obungi**. Era n'erya **bantu** bwe liri.

Bwe kityo emiwendo gy'amannya gye gayinza okutekebamu giri ebiri: **obumu, n'obungi**.

WEKKANYE: Bw'oyogera ku kibina, awo newakubadde n'og-mwoyo gwo gulowoza bingi, era erinnya ly'oyita ekibina ekyo lidda mu muwendo ogw'obumu, olusi baliyita **lya bingi** ebigatte.

Okugeza: Gye, ggana, enkumu ey'ebintu.

EMBU EZ'AMANNYA

WETEGEREZE: Mu luganda, okuggya erinnya mu bumu okulidza mu bungi, bakola bwe bati: era bwe tuwandise wangulu:

Eki-ta-bo, ebi-ta-bo, mu-ntu, ba-ntu.

Kadzi amannya ago gafuse galya? Kale soka oyawulemu ekiko: **-tabo, -ntu**; kakano kebera okugulu okusokerwako. Awo onolaba nga kwe kufuse kwokka. Bwe kityo, amannya gonna bwe genkana geyawulamu **embu mwenda**, buli linnya nga lirina olubu lwalyo mwe liyingira.

Kale, okugulu okusokerwako kwe kutegeza buli lubu, kwe kubera **n'akabonero** kalwo. Akabonero ako ke kafuka, ng'erinnya libadde lyagala okuywa mu bumu okudda mu bungi.

Embu ekkumi zizino:

I — olwa	Mu, Ba	Mu-ntu, ba-ntu
II — olwa	Mu, Mi	Mu-ti, mi-ti
III — olwa	N, N	N-te, n-te
IV — olwa	Ki, Bi	Ki-toke, bi-toke
V — olwa	Ka, Bu	Ka-bonero, bu-bonoro
VI — olwa	Li, Ma	Li-so, ma-so
VII — olwa	Lu, Na	Lu-sozi, n-sozi
VIII — olwa	Ku, Ma	Ku-tu, ma-tu
IX — olwa	Bu	Olwo lubamu ensi n'empisa: Buganda, bwetowaze.
X — olw'ebifo:	Ku, wa, e, ku	Wa-no, mu-no, e-ri, kumpi.

Embu ezikomorerayo zombi, tizirina kabonero ka bungi.

WEKKANYE bibiri:

1. / Bw'obusabusako nga totegedde bulungi kikolo kya linnya bwe

kiri, ekikolo ekyo okitegera mangu n'obutawubwa, ng'odza erinnya eryo mu lubu olwa *Ka - Bu*.

OKUGEZA: Ekikolo kiri wa mu « *ndiga* »? Naye bw'odza erinnya eryo mu lubu lwa *Ka - Bu*, otegeera ng'ekikoro ye *liga*, kubanga bagamba bwe bati: *kaliga*.

2. Lero nno **ka (liga)** kafuse katya **n (diga)** mu lubu olwa **N?** Anti **l** y'efuse **d**.

Ekyo bakileta okwanguya ebigambo, kubanga **nliga** kyandikalubye nyo mu lulimi. Awo nno enukuta ezitayogerekeka bwe zisisinkana, bazikyusa ne bazifûla enyangu.

Amagezi ago agakyusa enukuta okuzifûla enyangu, bagayita **Buwewevu**. Amateka g'obuwewevu mangi mu luganda. Kale, okukoma ku limu lyokka, oluganda tirwagalira ddala mperezi bbiri kulirana mu mbozi. Ekigambo:

Mu-ana, kwe kufûka: **mwâna**; **ba-ana**, ne kifûka: **bâna**, era ne kiwandikibwa bwe kityo.

OKUTEGEZA: **W** ne **y** nga ze nukuta ez'engeri endala, tiziriko gye zigwa; anti tiziyingira mu mperezi, era ne mu nsirifu tizigwayo; naye omulimo gwazo ogusinga, kwe kwawula emperezi ebbiri ezibadde zigenda okulirana mu kigambo.

Akabonero kano: (**â, ô, ê**) ategeza nga bagasse emperezi bbiri ne bazifûla emu.

III. — ERINNYA BWE LISIBWAKO LINNYA LINNALYO OKUFUNZA AMAKULU

Mwâna wa Kabaka. — Nte za mwami.

WETEGEREZE: Mu bigambo bye musomye wano, **Kabaka** litekebwa ku linnya **Mwâna**, okutusa amakulu galyo n'okugakomera.

Bw'obûza nti *Mwâna*, naye mwâna **ki?** mwâna **wa ani?** Oddamu, nti **wa Kabaka**. Awo ekigambo "mwâna,, ne kitukirira bulungi, amakulu gakyô ne gakomekkerezewa, anti nga gafunziddwa.

Era ne ku kigambo eky'okubiri: *nte za mwami*, nakyo bwe kinnyonyolwa.

Awo nno erinnya bwe lisibwa ku linnya eddala okukomera amakulu galyo, liyitibwa: **Complemento** yalyo.

Complemento kivvunulwa kiti: Ekigambo ekitusa amakulu (g'ekirala).

WETEGEREZE: **Etteka Iya Complemento ey'erinnya**. Mu bigambo bino bye tusomye engulu: *Mwana wa kabaka, nte za*

mwami, buli complemento cy'erinnya esibibwa nalyo na kabonero. Akabonero ako kwe kuyitibwa **akasibi**. Awo obubonero obusibi bwawulwamu engeri munana; era ng'embu ez'amannya we zenkana, ng'oyawuddeko olw'ebifo. Bwe kityo buli lubu olw'amannya luliko obubonero obusibi bubiri, akamu ka bumu, akalala ka bungi. Era n'okubutegera nakwo si kuzibu, kubanga obusinga obungi bufanana ng'obubonero buli obw'embu:

OKUTEGEZA:

		<i>Bumu</i>	<i>Bungi</i>
Olabu 1.	Wa ba	Mwâna wa kabaka.	Bâna ba kabaka.
» 2.	Gwa gya	Muti gwa kibira.	Miti gya kibira.
» 3.	Ya za	Nte ya mwami.	Nte za mwami.
» 4.	Kya bya	Kitabo kya sala.	Bitabo bya sala.
» 5.	Ka bwa	Kabonero ka nema.	Bubonero bwa nema.
» 6.	Lya ga	Liso lya nte.	Maso ga nte.
» 7.	Lwa za	Lunaku lwa kusiba.	Nnaku za kusiba.
» 8.	Kwa ga	Kulima kwa mukazi.	Maserengeta.
» 9.	Bu	Obwetowaze bwa Y.K.	
» 10.	Ekifo	Wano wa gundi.	Muno mwa gundi.

ESSOMO II

ADJECTIVO (*Nakongerwako*)

Omwâna omulungi. — Ente enzirugavu.

Ebintu biri.

WETEGEREZE: Mu kigambo kiri: *Mwâna wa kabaka*, erinnya lya *kabaka* lye libadde litusa amakulu ga *mwâna*, era lye ligakomera. Naye ebigambo bye tuwandise wano bino: **mulungi, nzirugavu, biri**, byo bigambo bicala; si mannya nga gali, so nabyo bitusa amakulu g'amannya gali agasose: *mwâna*, ne *nte*, ne *bintu*.

Kale nno, buli kigambo ekitali linyanya, naye ekyongerwa obwoongerwa ku linyanya okutusa amakulu galyo, bakiyita: **Adjectivo**, kivvunulwa kiti: Ekyongerwako, oba Nakongerwako.

WEKKANYE: Olusi erinnya eddamba liyinza okwongerwa ku linyanya eddala okutusa amakulu galyo. Kale bw'ogamba, nti *Omusajja omukomazi, mukomazi* nalyo liba linyanya ddamba, si adjectivo; so wano lirina omulimo gw'adjectivo enjerere, kubanga litusa amakulu ga *musajja*. Awo bwe linyonyolwa nga balisanze mu mbozi.

ETTEKA: 1/ Emirundi gyonna, buli linnya liyinza okwongerwako adjectivo. 2/ Ate kwe bategerera amangu ng'ekigambo kiri adjectivo, kwe kulaba nga bayinza okukyongera ku linnya ery'omuntu oba ery'ekintu. Awo nno, **mulungi**, **muwanvu**, **muddugavu**, **mumpi**, ebyo biyitibwa adjectivo, kubanga cyinza okubyongera ku mannya ag'abantu, oba ag'ebintu, oba ag'ebisolo.

A. — II. — ENGERI ZA ADJECTIVO

a/ Adjectivo ey'obutya.

Omwâna omulungi. — Omwâna ono.

WETEGEREZE: Ekigambo: **mulungi**, kitegeza **empisa**, anti bwe **butya** bw'omwâna. Ekigambo: **Ono**, sikitegeza mwâna bw'ali, wabula *okumulaga obulazi* n'okukomera amakulu ge.

Awo kwe kwawala mu adjectivo engeri ebbiri: **Adjectivo ey'obutya**, ne **adjectivo enkomezi**.

Ka tusoke tunnyonyole engeri emberyeberye.

1/. Adjectivo bw'oba ng'cyagala okugyongera ku linnya, wo tossa kabonero kasibi ku linnya, wabula *okukwanya adjectivo n'erinnya* ly'ogyongerako, mu lubu ne mu muwendo.

Kwe kugamba nti **Elinnya lye liyingiza adjectivo mu lubu era ne mu muwendo mwe liba**. Elinnya bwe liba nga lya mu lubu lwa Mu-Ba, era na adjectivo mw'adda; erinnya bwe liba mu bungi, era ne adjectivo mwe bagidza.

OKUGEZA: Ku linnya lino *Muntu*, njagala okwongerako adjectivo: *mulungi*. Awo ngamba nti *Omuntu omulungi*, kubanga omuntu ali mu lubu lwa Mu-Ba. Naye ekigambo ekyo «*muntu*» bwe njagala okukidza mu bungi, awo adjectivo *mulungi* nayo egoberera ekigambo ekyo, n'efûka eti: *Abantu abalungi*.

2/. Naye amannya bwe gaba **amangi**, ate nga ga **bantu**, so nga adjectivo eri emu yokka, amannya gali bagakwanya batya ne adjectivo eyo? Bagakwanyako nga bateka ku adjectivo **akabonero ak'obungi**, mu lubu olwa Mu-Ba.

OKUGEZA: *Petro ne Marko, ne Musa balungi*.

3/. Ate amannya bwe gaba nga ga **mbu nyingi**, ate nga gategeza ensolo, awo adjectivo bagiwandika batya?

Amannya bwe gaba ag'embu enyingi, ate nga gategeza ensolo, awo adjectivo bagiwandika nga basirisa ensolo, bwe bati:

Empologoma n'engo, n'omusota, n'akayayu, zonna (nsolo) mbi.

4/. Amannya ag'embu enyingi bwe gaba nga gategeza ebintu, okugakwanya ne adjectivo, bakola batya?

Amannya **ag'embu enyingi** bwe gaba nga gategeza ebintu, awo batekawo **akabonero Bi**, nga mu bigambo bino:

Olukoba, n'akambe, n'enkufira, birungi. (Wano basirisa : bint u.)

b/. Amadála ag'amakulu mu adjectivo ey'obutya.

Ennyama y'endiga nnungi.

Ennyama y'ente nnungi okusinga ey'endiga.

Ennyama y'ente nnungi okusinga ennyama yonna.

WETEGEREZE: Mu bigambo ebyo, omubiri gw'adjectivo tigukyuse, naye amakulu gayo ge gafúse, kubanga bôngeddeko ebigambo ebirala ebifúddefúdde amakulu gayo.

Bwe kityo adjectivo eyinza okuwebwa amakulu asatu. Amakulu ago galinga amadála agagenda gawanika amakulu ga adjectivo : era ku ekyo kwe kuvwa erinnya eryo ery'amadála g'amakulu.

WEKKANYE: « *Ennyama y'endiga nnungi.* » Wano otegeza **butya bwerere**, nga togeranyidza ku kirala, awo adjectivo eba **njerere**; ey'eageri enjerere gye bayita adjectivo.

2/. « *Ennyama y'ente nnungi okusinga ey'endiga.* » Wano ogeranya ku kirala, kwe kwongera ku adjectivo eri ekigambo *kusinga*. Awo engeri eno eyitibwa **ey'obutya obugeranye**.

3/. « *Ennyama y'ente nnungi okusinga ennyama yonna.* » Wano ennyama y'ente togisinza nnyama ndala emu yokka, naye ogisinziza ddala endala yonna; kwe kwongera ku adjectivo ekigambo *kusinga yonna*. Awo n'eyitibwa **ey'obutya obutasingika**.

Ekyongeddwako: Olusi mu madála ag'amakulu bayingizamu **n'obutya obw'okwenkana**. Awo bageranya ebintu ebibiri, so nga tibagenderera kusinzako kimu, wabula okwenkanya ebyenkanye.

A. — III. COMPLEMENTO EYA ADJECTIVO EY'OBUTYA

Omwana omutefu mu banne.

WETEGEREZE: Mu bigambo bino: *Omwana — omutefu — mu banne*, omwana lye linnya; *omutefu*, ye adjectivo. Naye omulimo ogw'akagambo « *mu banne* » akakomererayo, mulimo ki? Akagambo ako katusa amakulu aga adjectivo.

Awo nno akagambo ako kye banavwa, bakayita: **Complemento ya adjectivo**. *Okugatta*: Complemento ya adjectivo, kye *kigambo ekiyongerwa ku adjectivo okutusa amakulu gayo*.

A. — IV. — ADJECTIVO ENKOMEZI

Omwána omu; omwána ow'okubiri; omwána we; omwána ono; omwána ki? Abána bonna.

Ebigambo byonna bye tugezedza, byongeddwa ku mannya okutusa amakulu gago: awo nabyo biyitibwa adjectivo. So si za ngeri, si za butya; kale zinaba za ki?

Omulimo gwazo, kwe kufunza oba **okukomera amakulu** g'erinnya ku kimu. Kale muzekkanye:

a/. « **Omu**, ne **w'okubiri**, » bitegeza muwendo: omuwendo gwe gubadde gufunze ku omu yekka. Mu bána ababiri oyawuddemu omu, ye w'okubiri; awo kw'okomye.

b/. « **We**, » kitegeza obwananyini; awo kifunzidza amakulu ga « mwána ku kimu, anti omwána w'oli yekka.

c/. « **Ono**, » kiraga bulazi; olaga ono yekka mu bangi; ku ono kw'okomye.

d/. « **Ki?** » kiretebwa kubúza; anti mu kubúza « mwána ki? » oyagala bafunze amakulu ga mwána, oyoke otegere bw'abadde, oba gy'avudde, n'ebirala.

e/. « **Bonna** » kiba kya mu bbanga, sikilera na kutegeza nyo, so nakyo kikomera.

Kale nno mu magezi aga adjectivo ezo, ag'okufunza amakulu ag'amannya, era mwe baggya n'erinnya lyazo erya **Adjectivo Enkomezi**.

Awo adjectivo enkomezi kye ki? Adjectivo enkomezi, kye kigambo, ekyongerwa ku linnya okukomera amakulu galyo.

§ I. — Adjectivo ey'omuwendo.

Omwána omu, omwána omuberyeberye, woluberyeberye.

WETEGEREZE: Adjectivo zonna ze tuwandise n'enukuta ennene ziba za muwendo. Naye zonna tizigatta ngeri emu na makulu gamu.

Adjectivo « omu » **ebala** bubazi, etubulira bubulizi omuwendo. Endala zombi tizitutegeza muwendo, oba kifo, naye **zitereza** butereza.

Awo adjectivo ez'omuwendo, kwe kuzawulamu engeri ebbiri: **adjectivo embazi, ne adjectivo ey'olubu**.

§ II. — Adjectivo embazi.

WETEGEREZE: Bagamba bwe bati: *Ekitabo kimu, abantu babiri, basatu, emiti ena, obwambe butano, abantu mukaga.*

Awo we waywa etteka lino:

1o/. — Erinnya lyekwanya ne adjectivo ey'okubala n'akabonero ak'olubu, okutuka ku muwendo mukaga. Okuvwa ku mukaga, bamala gawandika adjectivo, ne batagissako kabonero ka lubu.

2o/. — Ate emiwendo egisoba mu kkumi, ekigigatta, ke kabonero akayunzi **na**. Okugeza, Abantu kkumi na babiri.

3o/. — Ate emiwendo emisusuba, akagambo akayunzi **mu**, ke kagigatta ku miwendo emitufu.

Okugeza: Abantu lukumi mu bitano mu asatu mu batano.

Ekyewaggula: Mu lubu olwa Mu-Mi, bagamba: Omuti gumu.

4o/. — Olusi emperezi esoka etekebwa ku adjectivo mu kifo ky'akabonero.

a/. Erinnya nga libadde mu lubu lwa Mu-Ba, mu bumu.

OKUGEZA: Omuntu omu.

b/. Oba mu lubu olwa Mu-Mi, mu bungi.

OKUGEZA: Emiti ena, emiwendo esatu, etano.

c/. Oba mu lubu lwa N mu bumu.

OKUGEZA: Ente emu.

d/. Oba mu lubu lwa Li-Ma mu bungi.

OKUGEZA: Amakulu atano, amagi abiri.

1/. WEKKANYE: Bagamba, Omuntu omuberyeberye, omwana omuvwanjumu.

2/. Olusi emiwendo egy'amakumi, n'egy'ebikumi, n'egy'enkumi, n'egy'obukumi, n'egy'obusirivu, gifûka amannya. Awo nago ne ga-sibwako obubonero obw'embu, ne gayinza okulamula amannya amalala n'okugafûla complemento.

OKWEKKANNYA: Edda twagamba tuti: mwana wa Kabaka, nte za mwami; era na wano tugamba: Olukumi lw'abantu, ekikumi, ekyensimbi.

§ III. — Adjectivo ey'olubu.

Ekikwanya adjectivo ey'olubu ku linnya, ke kabonero akasibi, naye era emiwendo egyo gissibwako akabonero Ku (okutuka ku 6).

OKUGEZA: Omuntu ow'oluberyeberye, ow'okubiri, ow'okutano.

§ IV. — Adjectivo ey'obwananyini.

Mwana wange. Bana bafe. Akambe ko.

WETEGEREZE: Ebigamba: « Wange, bafe, ko, » ze adjectivo ez'obwananyini, kubanga zirina omulimo ogw'okutegeza nanyini kintu.

Ekikwanya adjectivo ey'obwananyini ku linnya, ke kabonero

akasibi aka buli lubu kinna lumu; naye kubanga akabonero sike-mala kokka, awo kwe kwongerako akagambo ke tunayita edda Omusigire w'erinnya. Kye tuvwa tuwandika tuti:

Muntu wange, bantu bafe, nte zabwe.

WEKKANYE: Waliwo amannya agategeza obwananyini newakubadde nga gali gokka, ge gano:

Sebo, <i>mu bungi</i>	Basebo,	Jjaja,	bajjaja
Nyabo, »	Banyabo,	Mwanawattu	banabattu
Baba, »	Bababa.		

Era waliwo amannya amalala agafuka, ne gegatta wamu ne adjectivo ey'obwananyini, okufuka akagambo akamu.

OKUGEZA: **Kitange,** **mange,** **mwannyinaze.**
 Kitawo, **nyoko,** **bannyoko.**

§ V. — Adjectivo endazi.

Nga bwe twagamba engulu, adjectivo endazi ye eraga obulazi omuntu, oba ebisolo, oba ebintu

Laba: *Omusajja ono, endiga eri, enkufira eyo.*

So nga bwe tulaba mu bigambo ebyo eby'ekigezo, adjectivo endazi zeyawulamu engeri ssatu.

Waliwo: **eziraga eby'okumpi**, waliwo **eziraga eby'ewala**, ate **n'eziraga ebyogeddwako.**

Ekisinde ky'adjectivo endazi nga bwe zekwanya n'amannya kikino:

1. Muntu	ono	oli	(wuyo) oyo
Bantu	bano	bali	abo
2. Muti	guno	guli	ogwo
Miti	gino	giri	egyo
3. Nte	eno	eri	eyo
Nte	zino	ziri	ezo
4. Kitabo	kino	kiri	ekyo
Bitabo	bino	biri	ebyo
5. Kabonero	kamo	kali	ako
Bubonero	buno	buli	obwo
6. Liso	lino	liri	eryo
Maso	gano	gali	ago
7. Lugoye	luno	luli	olwo
Ngoye	zino	ziri	ezo
8. Kugulu	kuno	kuli	okwo
Magulu	gano	gali	ago
9. Mu	muno	muli	mwo
Wa	wano	wali	awo
E	eno	eri	eyo
Ku	kuno	kuli	okwo

§ VI. — Adjectivo ey'okubûza.

Adjectivo ey'okubûza bagyeyamba nga babûza, nga bayagala okubûza erinnya ly'ekintu, oba engeri yakyo, oba omuwendo.

Kale mugeze wano: **Kintu ki? kitabo kitya? abantu bameka?**

§ VII. — Adjectivo etetûsa.

Nga bwe twagambye engulu, adjectivo ey'obutatûsa eyongerwa ku linnya, so nga tetegeza nyo makulu galyo.

Labira ku zino: **-ngi, -ntono, -lala, -kka.**

OKUGEZA: Bantu bangi, kintu kitono, kambe kalala, bâna bonna, kitabo kyokka. Zekwanya n'erinnya mu lubu ne mu muwendo.

ESSOMO III**OMUSIGIRE W'ERINNYA, Pronomen (*Nakasigirwa*)**

§ I. — Omusigire w'erinnya ategezewa.

Yezu-Kristu yayigiriza abantu, n'abalokola, n'abafirira ku musalaba.

WETEGEREZE: Mu bigambo, ebyo, erinnya lya Yezu liretebwa mu mbozi omulundi gumu gwokka; era n'erinnya ery'abantu nalyo lirabika omulundi gumu gwokka.

So bagenderera kugamba nti « *Yezu-Kristu yayigiriza abantu, Y. K. n'alokola abantu, Y. K. n'afirira abantu.* »

Kale mu njogera bategeza batya ng'erinnya essirise ye nanyini mirimo gye bagamba? Ekyo bakitegeza nga badza akagambo akalala mu kifo ky'erinnya erisirisiddwa. Awo akagambo ako akasigiddwa erinnya, kwe kukayita **Omusigire w'erinnya**, mu lulatini ye **Pronomen**. Anti *Nomen* kivvunulibwa kiti: Linnya. Pro-nomen kwe kugamba nti *mu kifo kya nomen*.

WEKKANYE: Mu bigambo biri, omusigire wa Yezu ali luyi wa? Yegasse n'ebigambo ebirala, anti ye *Ya* ne *A*: *Yayigiriza, n'Abagamba*.

Ate omusigire wa *bantu* ye aliwa? Ke kagambo *Ba*, akabulidde mu biri era omubulidde omusigire wa Yezu.

EKYEBUZIBWA: Naye ebisolo ebitali bantu, n'ebintu ebyerere, era nabyo birina omusigire? Yee, nabyo biba n'omusigire. Omu-

sigire oyo y'adda mu kifo kyabyo, byo nga bisirise, ye n'abijjukiza, era n'akola mu mbozi omulimo ogwandikoleddwa erinnya lye nyini singa tibalisiridza.

Laba mu bigambo bino: *Ekisolo bw'otokitte, kinakuluma. Ki, ekiddinganiddwa emirundi ebiri, ye musigire wa kisolo.*

§ II. — Mu Pronomen bawulamu engeri bbiri .

1°. **Nkola. Muzannya. Embwa efudde.**

2°. *Ekintu kino kya ani?* **Kyange. Omusajja alii wa? Wuli.**

WETEGEREZE: Ebigambo byonna bye tugezedza, biyitibwa Pronomen, kubanga byonna bisigiddwa amannya agasirisiddwa.

Naye bwe tugeranya ebigambo eby'olubu olusose n'ebigambo eby'olubu olw'okubiri, kye tutegera kikino:

Pronomen **N**, ne **Mu**, ne **E**, zitutegeza *omulimo abantu gwe bakola mu mbozi*.

Ate Pronomen **Kyange**, ne **Wuli**, *tezitegeza bantu kye bakola mu mbozi*, naye zitekebwa mu kifo ky'erinnya, okutegeza obutegeza omuwendo, n'obwananyini, era n'ebirala. Awo kwe kwawula engeri ebbiri mu Pronomen.

1°. Pronomen etegeza omulimo omuntu gw'akola oba ekintu gwe kikola mu mbozi, eyitibwa musigire oba Pronomen y'abantu (oba **Pronomen Personale**).

WEKKANYE: Ebigambo *untu* kye balese wano, amakulu gakyoo tigakoma ku bantu bokka.

Nga wano: *Embwa, efudde, enkuba etonnya*. Mu bigambo ebyo, Pronomen **E**, eyitibwa ya bantu. Awo *embwa, n'enkuba*, babifananyiriza ng'abantu, kubanga nazo zirina omulimo gwe zikola mu mbozi, be *bananyini nkola*.

2°. Pronomen etekebwa mu kifo ky'erinnya okutegeza ekintu ekirala ekitali mulimo, eyitibwa **pronomen adjectivo**.

OKUGEZA: *Ekintu kino kya ani? Kyange.*

Kyange ye Pronomen, kubanga asigiddwa kintu. Naye kubanga asinga kudda mu ngeri ya adjectivo, okutegeza *obwananyini*, ate kwe kuyitibwa Pronomen adjectivo.

§ III. — Pronomen ey'abantu Pronomen Personale).

**Nsoma, Owandika, Azannya.
Tusoma, Muwandika, Bazannya.**

WETEGEREZE: Mu bigambo bye tusomye wano, abantu bali basatu bokka.

Waliwo **Nze asoma**, waliwo **gwe awandika**, ate waliwo **n'oli azannya**.

Embozi ey'okubiri y'emu, wabula ng'edze mu bungi.

Anti: **Fe** abasoma, na **mwe** abawandika, na **bali** abazannya.

Era mu mbozi zonna nga we zenkana, omuwendo gw'abantu gukoma ku basatu. Mwekkanye:

- 1/. Waliwo **omuntu ayogera**, ye (**Nze, fe**).
- 2/. Waliwo **gwe bogera naye**, ye (**Gwe, mwe**).
- 3/. Waliwo **ayogerwako**, ye (**Ye, bo**).

Kale nno abo okubatûma amannya mu Grammatika, bagamba bati.

1/. Ayogera	ayitibwa	muntu oba Persona	omuberyeberye (1 ^a).
2/. Gwe bôgera naye	»	»	ow'okubiri (2 ^a).
3/. Ayogerwako	»	»	ow'okusatu (3 ^a).

WETEGEREZE: Buli lubu lwa mannya lulimu abantu oba bapersona abo? Yee, buli lubu lulimu omuntu oba persona, kubanga buli lubu lulimu amannya ga bantu abayinza okukola omulimo mu mbozi; naye buli lubu sirulimu bantu oba bapersona basatu basatu; kavuna nga waliwo atabulirawo ddala, ye w'okusatu ayogerwako.

Lubu ki olulimu abantu bonna?

Olubu olulimu abantu bonna, lwe lw'oluberyeberye, kuba mu lwo mwe muli ebintu ebigezi ebyerere ebyogera.

OKUGEZA: *Nkola, okola, tukola, mukola, bakola?*

Awo Persona zonsatule zibunye, kubanga ow'amagezi yekka ye ayinza okwogera, nti *Nkola*; ye yekka ye ayinza okugamba munne nti *Okola*; era n'okwogera ku oli nti *Akola*. Ebitali bya magezi tibiyyinza kunyuma bwe bityo.

Kale bw'oleta ekigambo kino, nti Akambe kasala, awo embozi eyinza kutekebhamu Persona emu yokka, ye y'okusatu, anti ye ayogerwako; Persona endala ne zitabawo, kubanga akambe tikanyumya, so tikogera na munne wako. Persona kwe kufunda ku emu yokka mu mbu ezitali za bantu be nyini.

A. — II. — Pronomen ey'abantu (pronomen **personale**)

ennamba, n'eyekitundu.

Nze njogera, mwe musirika. — Akambe kasala.

WETEGEREZE: Mubigambo bino, mulimu pronomen ttano: **Nze, N, Mwe, Mu, ka.**

Bwe tuzekkanya obulungi, tulaba nga tizifanana: endala zeyawu-

dde, ne ziba **nnamba**, endala ne zibulira mu kigambo-ekirala nga zegatta nakyó, ne ziba nyimpi, oba **za kitundu**.

Ka tuzetegerenze buli ngeri:

Ennamba

Lubu lwa Mu Ba	Pers. } 1 ^a 2 ^a 3 ^a	Mu bumu	Nze	Mu bungu	Fe	
					Gwe	Mwe
					Ye	Bo
Lubu lwa Mu Mi	prs 1a yokka		Gwo		Gyo	
» » N	»		Yo		Zo	
» » Ki Bi	»		Kyo		Byo	
» » Ka Bu	»		Ko		Bwo	
» » Li Ma	»		Lyo		Go	
» » Lu N	»		Lwo		Zo	
» » Ku Ma	»		Kwo		Go	
» » Mu Wa, E, k.	»	Mwo, wo, Yo, Kwo				
» » Bu.	»	Bwo				

OKUGEZA: Nze ngudde, gwo gugudde (omuti), zo zikkuse, kyo kyononese, ko kawedde, go bagaguze, lwo lukaze, kwo kuvunise.

WETEGEREJE: Pronomen ez'omu lubu olwa Mu- Ba bwe ziso-kerwako obugambo buno: *Na, a, ewa, kulwa*, zifùka bwe ziti:

Pers.	1a	Nange,	Ewange,	-ange,	kulwange,
»		Nafe,	Ewafe,	-afe,	kulwafe
»	3a	Nawe,	Ewuwo,	-o,	kululwo
»	3a	Naye,	Ewuwe,	-e,	kululwe.

Ez'ebitundu

Nkulaba, Ndibabulira.

WETEGEREZE: Mu bigambo ebyo byombi, mulabikamu pronomen ey'abantu (pron. personale) nya; zonna ziyingira mu ngeri ey'okubiri, anti enyimpi, oba ez'ekitundu.

Ka tuzimenye: *N*, kwe kugamba Nze; *Ku*, kwe kugamba Gwe; *N* ey'omulundi omulala, era ne *Ba*, kwe kugamba Mwe, oba Bo.

Zonna tizirina kifananyi kimu, anti obutabera na mulimo gumu mu mbozi. Endala ebera **nyini nkola**, kyenkana nga y'etwala embozi; endala y'egwibwako, anti etukibwako, eringa ng'omu-fugibwa.

OKWEKKANYA: Mulabire ku kigambo ekisose: Nkulaba. Pronomen mulimu bbiri: *N*, ne *Ku*. N evvunulibwa eti: Nze; *Ku* evvunu-

libwa eti: Gwe. Akola omulimo ogw'okulaba mu mbozi ye ani? Ye nze, anti *N*.

Naye atukibwako omulimo ogw'okulaba ye ani? Ye Gwe, anti *Ku*.

Awo nno Pronomen ezo kwe kwawukanamu, na ddala mu lubu olwa Mu-Ba. Mu mbu endala, ekifananyi zitera kugatta kimu.

Zimènyebwa bwe ziti:

	<i>Pronomen nanyini nkola</i>			<i>Pronomen enfugibwa</i>	
Mu-Ba	Pers. 1a	N	Tu	N	Tu
	» 2a	O	Mu	Ku	Ba
	» 3a	A	Ba	Mu	Ba
Mu-Mi.		Gu	gi		
N.		e	zi	gi	
Ki-Bi.		ki	bi		
Ka-Bu.		ka	bu		
Li-Ma.		li	ga		
Lu-N.		lu	zi		
Ku-Ma.		ku	ga		
Bu.		bu			
Mu, wa, e, ku.		mu,	wa, e, ku		

OKUGEZA: *Omuntu afudde, abantu bafudde, Tubabulidde, Ba tugambye, Omuti gugudde, emiti gigudde, ngutemye, ngitemye, Ekibi kisiriwaza, ebibi bisiriwaza. Ekibi nkikoze, mbikoze. Akambe katema, obwambe butemye, akambe nkasudde, obusuku lufudde, ensuku zifudde, ndukandudde, nzikandudde, era n'ebirala bwe bityo.*

Ob'oli awo, pronomen nga ziwandikibwa ssatu awamu. Awo etwala embozi y'esoka, endala ne zigiddirira.

OKUGEZA: *Rupia nzikuwadde.*

Nga bwe mulabye awo, bwe tuggyako olubu lwa Mu-Ba, enjawulo erabika mu lubu lwa N lwokka ate mu bumu; naye mu ndala zonna, ekifananyi kiba kimu. Awo pronomen nga zibadde zisisinkanye zombi mu kigambo ekimu, bazawulamumu bati: Nanyini nkola y'ekulembera, enfugibwa n'eddako.

§ IV. — Pronomen adjectivo.

OKUJUKIZA: Nga bwe twagambye, pronomen adjectivo tetegeza mulimo bantu gwe bakola mu mbozi, naye edda wabiri: eruyi ebera musigire mulambirira ow'erinnya, kubanga y'edda mu kifo kyalyo mu mbozi; eruyi edda mu adjectivo, kubanga ebako ekintu ky'etutegeza.

OKUGEZA: *Omusajja ali wa? Wuli. Ekintu kino ky'ani? Kyange.*

Wuli, ye musigire wa musajja ataddiddwamu lwakubiri mu

mbozi; ate *amulaga* bulazi, era ogwo gwe mulimo gwe ogw'okubiri.

Kyange, ye *musigire* wa *kintu* kye basirisidza; ate etutegeza *nanyinikyo*, ye nze.

Kwe kutumibwa erinnya erya **Pronomen adjectivo**.

Kale nno bwe mugenda nga mugeranya adjectivo enkomezi ne pronomen enkomezi, awo mulaba nga zigenda zigobereragana. Awali adjectivo ey'omuwendu, era nga wabawo ne pronomen ey'omuwendu. Awali adjectivo embazi, era nga wabawo ne pronomen embazi, era n'endala bwe zityo, ekisinde okuggwa.

Naye adjectivo ne pronomen zawukanira ku ki?

Zisinga kwawukanira ku kino: **Adjectivo** *eyongerwa ku linnya erirabika*, so **pronomen** *eba awo yokka, erinnya nga lisirisiddwa*.

Naye kubanga olusi adjectivo ekyukako ekifananyi ng'edze mu lubu lwa pronomen, ka tweekanye pronomen ezo.

A. — Pronomen ey'omuwendu

Nnina ente musanvu; naye ey'omusanvu erwadde.

WETEGEREZE: Mu kitundu ekisose eky'embozi, mulimu adjectivo ey'omuwendu; mu kitundu eky'okubiri, mulimu pronomen ey'omuwendu.

Musanvu, eyongeddwa ku *nte* nga njogereko: awo ye *adjectivo*.

Ate *ey'omusanvu*, esigiddwa *nte* nga nsirise, ate etegeza u'olubu: awo ye *Pronomen*.

Mu kigezo ekyo, muvwamu etteka lino: Pronomen ey'omuwendu kye kigambo ekimu ne adjectivo ey'omuwendu; naye pronomen esokerwako emperezi enkulembezi (*a, oba e, oba o*).

Awo nno: omuntu womusanvu, efuka eti: owomusanvu; *ente y'okuna*, efuka *ey'okuna*.

WETEGEREZE: Newakubadde nga pronomen eyinza okutekebwa yokka mu mbozi, era olusi etekebwako obugambo buno: *-mbi' -nsatule*, n'etegeza omuwendu.

Okugeza: Fembi, mwembi, bombi, gyombi, zonsatule.

B. — Pronomen ey'obwananyini

Pronomen ey'obwananyini erina ekifo eky'erinnya erisirisiddwa, ate ng'etegeza obwananyini.

OKUGEZA: *Omuntu wange*. **Wange** ye **adjectivo**, kubanga ayongeddwa ku muntu nga mwogereko.

Gw'oli muntu w'ani? Wuwo. **Wuwo** ye **Pronomen** kubanga esigiddwa muntu ng'asirise.

Kale, pronomen ey'obwananyini ekolebwa etya?

Okugikola, basoka kabonero kasibi ak'olubu lw'erinnya, ate ne batekako pronomen ey'abantu, ng'esokebwako enfundikirwa o.

OKUGEZA: Amatabi g'omuti, amatabi gagwo, (ga -gu-o). Ekibala ky'omuti, ekibala kyagwo, (kya-gu-o).

	Yogera pronomen ey'obwananyini mu lubu lwa Mu-Ba.				
Pers.	1 ^a	owange	owafe,	abange	abafe
»	2 ^a	owuwo,	owamwe	ababo	abamwe
»	3 ^a	owuwe'	owabwe	ababwe.	

C. Pronomen endazi.

Pronomen endazi, ebera mu kifo ky'erinnya, ate n'eraga ebiriwo, oba ebyogeddwako.

Embozi endazi ez'omu luganda ze ziri wa?

Embozi endazi zirimu engeri ssatu, era ng'adjectivo endazi bwe zawulwamu awasatu, ez'okumpi, n'ez'ewala, n'ezogeddwa.

Kale yogera embozi endazi.

Embu

Mu	Ba	Wuno, wuli, wúyo.	Babano, babali, bábo.
Mu	Mi	Guguno, guguli, gúgwo.	Gigino, gigiri, gígyo.
N.		Yino, yiri, yiyo.	Zizino, ziziri, zizo.
Ki	Bi	Kikino, kikiri, kíkwo.	Bibino, bibiri, bíbyo.
Ka	Bu	Kakano, kakali, káko.	Bubuno, bubuli, búbwō.
Li	Ma	Lirini, liriri, líryo.	Gagano, gagali, gágo.
Lu	N	Lúlune, lululi, lúlwo.	Zizino, ziziri, zizo.
Ku		Kukuno, kukuli, kúkwo.	
Mu		Mumuno, mumuli, múmwo.	
Wa		Wawano, wawali, wáwo.	
E		Yino, yiri, yiyo.	
Ku		Kukuno, kukuli, kúkwo.	

D. — Pronomen ey'okubûza.

Pronomen ey'okubûza ebera mu kifo ky'erinnya, ate eddirwa mu kubûza. Ye emu ne adjectivo ey'okubûza. Zawukanira ku kimu kyokka: adjectivo egoberera erinnya; naye pronomen eba yokka, nga lisirisiddwa.

OKUGEZA:

Adjectivo.	Kintu ki? Kitabo kitya? Abantu bameka?
Pronomen.	Balese ki? Kiri kitya? Badze bameka?

D. — Pronomen etetüsa.

Pronomen etetüsa ebera mu kifo ky'erinnya, naye tetera kutegeza bulungi makulu galyo .

Embozi zizino okugeza:

Buli, kisi, tyo, gundi, nanka, bêne, n'ebirala...

D. — Pronomen ey'okutaba (*entabi*).**Akambe akasala. — Akambe ke balese.**

WETEGEREZE: Pronomen entabi terina ginnayo mw'evwa mu adjectivo, ky'evwa esanira okwekkanyizibwa enyo.

2/. Mu bigambo bye tuwandise engulu: **Aka** ne **Ke**, be **basigire** ba kambe; naye balina omulimo omulala gwe bakolera kambe: *kwe kukatäsako embozi ennamba*. Embozi eyo ennamba eringa nga complemento, kubanga etüsa amakulu g'erinnya liri.

Kale nno *Pronomen bw'eba ng'etaba ebigambo ebikulembere n'ebigambo ebiddirira mu mbozi, eyitibwa: Pronomen entabi.*

Okwawulamu: Bwe twanyumya edda ku pronomen ey'abantu, twagamba nti erimu engeri bbiri, anti olusi eba nanyini nkola, ate olusi etwalibwa bütwalibwa.

Lero nno kwé tuba fusingira okutegera pronomen entabi bw'e-negenda.

A/. *Pronomen entabi* bw'eba ng'etwala embozi, awo kye kimu ne pronomen ey'abantu *ng'etwala embozi*, naye bagissako emperezi esoka (**a, e, o**).

OKUGEZA: Omuntu yagenda, Omuntu e yagenda.
Akambe kasala Akambe a kasala.

B/. Pronomen *entabi* bw'eba *ng'etwalibwa* mu mbozi, awo eba bw'eti:

	(bumu)	bungi
Mu Ba	Gwe	Be
Mu Mi	Gwe	Gye
N	Ye	Ze
Ki Bi	Kye	Bye
Ka Bu	Ke	Bwe
Li Ma	Lye	Ge
Lu N	Lwe	Ze
Ku Ma	Kwe	Ge
Bu	Bwe	

Labu olw'ebifo

Mwe. we, ye, kwe.

OKUGEZA: Omuntu gwe ndabye. — Emiti gye ndabye.

Akambe ke nguze. — Obwambe bwe nguze.

Okwagala kw'atwagalamu.

Ensi mwe nvudde; ku kyalo kwe ndi.

OKUGATTA BYONNA

ebiri enyuma.

OBUYUNGULUZI

(*Ekitundu ekiberyebery*)

WETEGEREZE: Tusoke tudde enyuma okutegera bye tuyize. Ebigambo bye tumazeko, biri bisatu byokka: *erinnya*, *adjectivo* (Nakongerwako), ne *Pronomen* (Nakasigirwa).

Buli kigambo twakyeekkanya kinna kimu, nga tukyebûzako ebye-bûzibwa omuntu ow'amagezi.

A. — Kale, ku **linnya** twebûzako bino :

- 1/. *Engeri* yalyo: oba libadde linnya lye nyini, oba linnya lya ngeri.
- 2/. *Omuwendo*: oba litekeddwa mu *Bumu*, oba mu *Bungi*.
- 3/. *N'olubu*.
- 4/. *N'ekikolo*.

B. — Ku **adjectivo** twebûzako bino :

- 1/. *Engeri* yayo: ya butya, nandiki nkomezi, kwe kugamba, ey'omuwendo, ey'obwananyini, endazi, n'ebirala.
- 2/. *Amadâla g'amakulu*, kwe kugamba nti Obutya obugeranye, oba obusinze.
- 3/. *Omuwendo* gw'ewandikiddwamu: obumu, oba obungi.
- 4/. *Erinnya ly'eyongeddwako* okulitusako amakulu.

C. — Ku **Pronomen** (omusigire w'erinnya) twebûzako bisatu :

- 1/. *Engeri* yayo: oba ya bantu (*personale*), oba *nkomezi*, kwe kugamba; ey'omuwendo, ey'obwananyini, oba entabi .
- 2/. Oba ya bantu: *persona* ow'oluberyebery, oba wa kubiri, oba wa kusatu era n'omuwendo.
- 3/. Ate n'erinnya ly'esigirwa.

Awo bwe tutyo twagenda *tuyungulula buyunguluzi ebigambo nga tunnyonyola amakulu gabyo; kwe kuvwa erinnya ly'omulimo ogwo okuguyita: Okuyungulula ebigambo.*

Kale omulimo ogugasa enyo, kwe kusoma mu kitabo nga buyungulula bwe batyo. Atamanyi mulimo ogwo bwe gukolebwa, analabiranga ku kigezo kye tulese wano. Buli kigambo ekitannaba kutegezebwa, tunakibûka: tulikiddamu edda nga kimaze okute gezebwa.

EKIGEZO KY'OBUYUNGULUZI

Yezu	Linnya lye nyini.
yasiba	
enjala	Linnya lya ngeri; mu bumu; olubu lwa N.
ennaku	Linnya lya ngeri; mu bungi; olubu lwa Lu -N.
amakumi ana;	Adjectivo mbazi; eyongeddwa ku nnaku.
omukemi	Linnya lya ngeri; mu bumu; olubu lwa Mu -Ba.
wa	kabonero kasibi; ka lubu lwa Mu -Ba.
bantu	Linnya lya ngeri; mu bungi; olubu lwa Mu -Ba.
n'a -musemberera	(a) musigire wa mukemi; pers. 3 ^a ; mu bumu
n'a -mukema	kye kimu.
ku	
mululu.	Linnya lya ngeri; mu bumu; olubu Mu -Ba.
Yezu	Linnya lye nyini.
n'a -ddamu	(a) musigire wa Yezu; pers. wa kusatu; mu bumu.
nti	
Omuntu	Linnya lya ngeri; mu bumu; olubu Mu -Ba.
a -bera	(a) musigire wa muntu; persona wa kusatu; mu bumu.
mulamu	adjectivo ya butya; eyongeddwa ku muntu.
na	
buli	adjectivo ya butatusa; eyongeddwa ku kigambo.
kigambo	Linnya lya ngeri; mu bumu; olubu lwa Ki -Bi.
eki -vwa	(eki) pronomen ya kutaba; esigiddwa kigambo.
mu	
kamwa	Linnya lya ngeri; mu bumu; olubu lwa Ka -Bu.
ka	kabonero kasibi ka lubu lwa Ka -Bu.
Katonda.	Linnya lye nyini; mu bumu.

ESSOMO III

VERBO (*Nakayogera*)

A. — I. — Verbo annyonyolwa

**Ndi munafu. — Katonda ali mutukirivu.
Nzannya. — Yebase.**

WETEGEREZE: Ebigambo bino: **Ndi, ali, nzannya, yebase**, bitegeza **embera** ya Katonda, embera yange, kye **nkola**, era n'embera y'oli.

Ebigambo ebyo kye biberedde eby'omuwendo mu mbozi, bwe bibulawo, embozi tebako makulu, esirise busirisi, tebawo na kubawo.

Kale gezako obiggyewo, onolaba ng'embozi teluka. Awo mu mbozi ennamba, ebigambo ebyo birina omulimo ogukolebwa emperezi, ogw'okwozeza obugambo: anti emperezi ze zôgeza ensirifu; era n'ebigambo bye twogerako kakanö, bye byogeza embozi ne bigiramyä.

Ebigambo eky'omuwendo ekyenkanidde awo, kye bavwa bakiyita *Verbo*, ennono yakyo, *Kigambo*: kyenkana kwe kugamba, nti Kigambo kye nyini, ekisinga ebirala byöana.

Mu luganda kisanidde okuyitibwa: *Nakayogera*, anti ye nanyini kwogeza ebigambo ebirala.

Kale Verbo (Nakayogera) kye ki?

Verbo kye kigambo ekitegeza enkola oba embera y'erinnya; ate kye kikakasa ng'obutya busanidde erinnya, oba tibulisanidde. Olusi kitubulira bubulizi ebiriwo n'ebitaliwo.

OKUGEZA: Ebigambo bye twasose waggulu:

Ndi munafu, Katonda ali mutukirivu. **Ndi, ali**, ebyo biyitibwa *Verbo*, kubanga bikakasa ng'obutya busanidde erinnya; obunafu busanidde nze; obutukirivu busanidde Katonda.

Nzannya, era ye verbo, kubanga etegeza enkola yange.

Yebase, era ye verbo, kubanga etegeza embera y'oli.

Verbo (Nakayogera) etegererwa ku ki?

Bagitegera nga bayinza okugissako pronomen personale.

OKUGEZA: **Kukola, kufa, kutambula, kuzimba.**

Ebigambo ebyo tubiyita verbo, kuba biyinza okutekebawo pronomen personale ne zitegeza enkola oba embera eya persona, bwe biti:

Nkola, ofa, atambula, tuzimba, kasala, bifudde.

A. — II. Nanyini nkola. *Subjecto.***Katonda ali mutukirivu. — Petro azannya.
Omujjuzi gwatta abantu.**

WETEGEREZE: Ali omutukirivu *y'ani?* Ye Katonda. Azannya *y'ani?* Ye Petro. Ekyatta abantu *kye ki?* Mujjuzi.

Kale nno ebigambo ebyo: *Katonda, Petro, Omujjuzi*, bawadde verbo okutegeza nanyini nkola oba nanyini mbera.

Jjukira. — Verbo eyogera enkola oba embera; naye bw'eba nga njerere nga wano « *Kulima,* » tetutegeza alima; so ekyo nga tukyeta okukimanya. Awo nno ogwo gunaba mulimo gwa kigambo kirala.

1/. Awo nanyini mbera oba nanyini nkola, ayitibwa **Subjecto**, ennono yakyoo: **Kiterwa**, kubanga bakiteka ku verbo okugikiza omulimo gwayo.

WEKKANYE: Mu nsonga eza verbo, subjecto tebulirawo ddala. Naye olusi esirisibwa busirisibwa, so nga w'eri.

OKUGEZA: *Etonnya.* Wano basirisa Enkuba. *Buzibye.* Basirisidza: budde. Kasita omusigire abawo, y'atujjukiza erinnya eririsidwa.

Laba: *Etonnya, buzibye:* awo **E** ne **bu**, be basigire, anti pronomen.

2/. *Ebigambo ebizina okutumibwa omulimo gwa Subjecto mu mbozi, biri bisatu:* **Erinnya** (Nomen), ne pronomen (omusigire), awo ne **verbo** endala, naye nga bagwandise mu ngeri egifula ng'erinnya ejjerere.

OKUGEZA: *Omwana ayimba,* (wano erinnya lye liba subjecto).
Bazannya, (wano pronomen y'eba subjecto).
Okulima kukaluba (wano verbo y'eba subjecto).

A. — III. Attributo (*Kiterwako*)**Katonda ali mutukirivu.**

WETEGEREZE: Mu kigambo kino: ali, ye verbo; verbo eyo tetegeza nkola wabula embera. Wano omulimo gwa verbo kwe kusala omusango: anti esala oba ekakasa ng'obutukirivu busanidde Katonda. Awo mu kigambo eky'engeri eyo, *adjectivo verbo gy'esitula okugissa ku linnya, eyitibwa Attributo*, (ennono yakyoo kiterwako).

Kale nno attributo kye ki?

Attributo kye kigambo ekitegeza obutya bw'erinnya nga bukakasiddwa verbo.

Verbo zonna zirina attributo?

Verbo tetera kubulwa attributo. Naye obutawubya bato, tunayogera wano ku attributo erabika yokka. Awo verbo ezinabera ne attributo zizino zokka: Kubera ne Kufuka.

Bugambo ki obuletebwa okuba attributo?

1/. Olusi lye *linnya*, nga wano:

Omuntu ono yali muddu; lero afuse mutemu.

2/. Olusi ye *adjectivo*, nga wano:

Omwana ono aliba mugezi.

3/. Olusi ye *musigire* w'erinnya, nga wano:

Gw'ogamba yali nze. — Olugoye luno lwali lwange.

4/. Olusi ye *verbo* ng'eyogereddwa mu bbanga ejjerere, nga wano:

Okunyikira kwe kusobola.

A. — IV. Complemento ya verbo.

**Njagala Katonda. Omwavu mmuwa ekyambalo.
Ku kibuga navwayo jjuzi.**

WETEGEREZE: Twalaba dda ng'erinnya bwe lisibwako ku linnya eddala, okukomera amakuru galyo, awo ku lw'omulimo ogwo liyitibwa **Complemento** ey'erinnya liri.

OKUGEZA: **Mwana wa Kabaka.**

Ate twalaba ng'olusi *adjectivo* nayo ebako ebigambo ebitusa amakulu gayo: ebigambo ebyo kwe kuyitibwa **Complemento** ya *adjectivo*.

OKUGEZA: **Omwana omutefu mu banne, omuntu omulungi enyo.**

Omusigire w'erinnya ye titwamussako **complemento**, kubanga ye musigire busigire; omulimo gwe gwe gumu n'ogw'erinnya.

Naye verbo yo tebako complemento?

Yee, verbo *enkozi* era tebulako **complemento**.

Kale musome bye tuwandise engulu. Mu bigezo ebyo byonsatule, mulimu verbo ssatu nnamba. Ka tuzimenye nga tuzinnyonnyolako.

1/. Njagala **Katonda**. Ekigambo: **Katonda**, kigasa ki mu mbozi? Kigasa nyo. Bw'okiggyawo, omulimo gwa verbo tegubako gye gudda, n'amakulu ga verbo kwe kukoma mu kkubo, ne gatatukirira. Naye kasita otekawo **Katonda**, awo amakulu kwe kutukirira, ne gaggwayo.

Awo nno ekigambo ekyo ekitusa amakulu ga verbo, kisanidde kuyitibwa **Complemento ya verbo**.

2/. Mu kigambo eky'okubiri: **Omwavu mmuwa ekyambalo**, bw'oggyawo **ekyambalo**, awo totegera ky'owadde mwavu, n'amakulu ga verbo kwe kusigalira mu bbanga. Ate bw'oggyawo ne **mwavu**,

awo totegerera ddala kantu. Naye kasita otekako ebyo byombi, awo bye bitusa amakulu ga verbo, awo nno byombi biba complemento.

Era ne mu kigambo eky'okusatu, ebighambo bino: **Ku kibuga**, ne **Jjuzi**, bye bitusa amakulu ga verbo nga bitubulira ekifo era n'obudde enkola mw'ekoledwa, awo nno nabyo complemento.

Mu Complemento bawulamu engeri ssatu.

WETEGEREZE: Nga bwe tulabye mu bigambo biri, complemento tizitukirwako kyenkanankana zonna: *waliwo ezimu verbo kw'esokera ddala okuqwa*, ate waliwo *n'endala verbo z'egwako oluwwan-yuma*.

Kale mu kigambo kino: **Omwavu mmuwa ekyambalo**; ku **kyambalo** enkola kw'esokera ddala okukkira, kuba kye basoka okubûza kikino:

Ky'owa kiki? N'oddamu, nti *Kyambalo*. Awo nno Kyambalo, ye **complemento ey'oluberyeberye**, kubanga mu kirowozo y'esinga okusemberera verbo.

Ate enkola ng'emaze okuvwa ku kyambalo, n'edda ku **mwavu**. Anti eky'okubiri kye bebuza kikino: *Okiwa ani?* (lero kwe kugamba, nti *Eri ani?*) Ko gwe, nti **Omwavu**. Awo nno Omwavu, ye **complemento ey'okubiri, oba ey'ebbali**, kubanga tesemberera nyo verbo nga complemento eri.

Mu kigambo eky'okusatu. **Ku kibuga navwayo jjuzi**, complemento ziri bbiri. Awo omulimo gwazo kwe kumbulira **ekifo** era **n'obudde**, anti ebitali bya muwendo nyo. Awo kwe kuziyitira awamu **Complemento ennyinnyonnyozi**. So ezo tizikoma ku kifo na budde. Olusi zikubulira n'ensonga eyakoza, era n'engeri eyaletebwa mu kukola, era n'ebirala bingi. Complemento ezo zisinga kutegerwa nga babûzidza bwe bati:

Wa? Ddi? Tya? lwaki? bimeka? naki?

A. — V. Ensibuko ebbiri *Verbo zonna mwe zisibuka*

Njagala Katonda. — Enkuba etonnya. Katonda ali mutukirivu.

WETEGEREZE: Nga bwe twagambye engulu (Ess. iv, A. 1) verbo etegeza enkola oba embera.

1/. Buli verbo eyinza okwongerwako complemento ey'oluberyeberye, eba ya nkola oba **Nkozi**. Verbo enkozi tetera kwemala yokka nga tetekeddwako complemento.

OKUGEZA: **Njagala Katonda**. Njagala **ki?** Katonda. *Njagala* eyinza kowongerwako complemento ey'oluberyeberye, awo eba verbo enkozi.

2/. Buli verbo eteyinza kwongerwako complemento e'yoluberye-berye eba ya mbera, oba **mbezi**. Verbo embezi yemala yokka, n'amakulu gayo ne gatuka bulungi, newakubadde nga teriko complemento egitereddwako.

OKUGEZA: **Enkuba etonnya**. Awo toyinza kubûza nti *etonnya ki?*

Katonda ali mutukirivu. Tobûza nti *ali ki?* Naye obûza nti **Enkuba ebadde etya?** **Katonda ali atya?** Anti **obutya** bwokka bw'oyinza okubûza.

○So mu verbo embezi, bamanyidde okwawulamu verbo **Kuba**, kubera, (Ndi. Oli...) ne bagyekkanya bwayo yokka, nga bagiyita verbo **Enjerere**. Nakyo kisanana, kubanga verbo eyo tetera kutegeza kantu, newakubadde obutya. Ky'esinga okugasa kikino, era nga bwe twalaba engulu: esala busazi ng'ekigambo kisanidde erinnya, (Laba-Attributo, 30, 11).

A. — VI. Engeri za verbo ezisibuka mu *ngeri enkulu*.

Katonda ayagalwa. Katonda yeyagala, ab'oluganda bagalana. Tukolera Katonda. Katonda y'atukoza. Tuleke okusenguka.

WETEGEREZE: Verbo zonna ze musomye wano **zisibuka mu ndala**; zizalibwa verbo **enkozi**. Ate verbo ezo bagenda bazifû-lafûla amakulu nga bazikyusako enfundikirwa: kwe kufuna endala.

Ezisinga okuletebwa mu mbozi ze zino:

1/. **Ensulifu**, nga **Kwagalwa**, ne **Kuyinzika**.

Ekigambo kino: **Nsulifu** kitegeza ng'enkola yefunyidde ku nyiniyo.

WEKKANYE: Bw'ogamba, nti **Engo eridde embuzi**, awo nyini nkola ye *Ngo*. Naye bw'ogamba, nti **Embuzi eririddwa engo**, awo ng'osulise amakulu, kuba enkola edze ku *mbuzi*. Ekibadde subjecto, kye kifuse complemento, ate complemento y'efuse subjecto. Awo we wawwa erinnya eryo **Nsulifu**.

2/. **Enfunye**, nga **Kweyagala**.

Ekigambo ekyo: **Nfunye**, kitegeza nga nanyini nkola takolera mulala wabula okwekolera yekka. Ekikolwa kidda ku muntu akikola, anti kwe kwefunya.

3/. **Empanyise**, nga **Kwagalana**.

Ekigambo kino **Mpanyise**, kitegeza ng'enkola teba y'omu yekka, naye ng'evwa eruyi n'eruyi.

4/. **Enkomere**, nga **Kukolera**, **Kutundira** (mu katale).

Ekigambo ekyo **Nkomere**, kitegeza *ebbanga* enkola ly'emala, *n'ekifo* enkola mw'eri, *n'oli gwe bakolera*, oba gwe bawa, *n'ensonga* enkola gy'egenderera, era *n'okutukirira* kw'enkola. Geza ku bino:

a. *Ebbanga*. — **Yatambulira** ennaku ssatu.

b. *Ekifo*. — **Yatundira** mu katale.

c. *Gwe bakolera*. — **Tukolera Katonda**. **Amalira** kitawe omusolo.

d. *Ensonga egendererwa enkola*. — **Akolera mpera**, **hamukubidde kyejo**.

e. *Okutukirira kw'enkolo*. — **Akolera ddala**; **atambulidde bwerere**.

5/. **Enkoza**, nga wano: **Katonda y'atukoza**.

Ekigambo ekyo: **Nkoza**, kitegeza ng'enkola ekozebwa mulala. Awo verbo enkoza etegeza:

a/. *Omuntu alagira* omulimo.

OKUGEZA: **Batulimisa engudo**.

b/. *Oba ekintu kye bakoza* omulimo.

OKUGEZA: **Kulimisa ngalo**, **kutambuza muggo**.

6/. **Enjijuluzi**, nga **Kusenguka**, **Kuyungulula**, **Kusimbula**.

Ekigambo ekyo **Njijuluzi**, kitegeza nga verbo eyo ejjulula ekikolebwa verbo enkozi.

WETEGEREZE: Waliwo n'amabala amalala mangi agatayogereddwa wano, Abaganda ge bamanyidde obulungi. Gano ge ganamala okutegeza nga verbo bwe ziyinza okuzala zinnazo. So mu nsonga ezo, omuntu takola nga bw'ayagala, wabula okuleta mu mbozi engeri ezo zokka ezakala mu mateka g'olulimi.

A. — VII. Omwanjuluzo gwa Verbo.

Nkola. Ndikola. Yakola. Kukola. Twandikoze.

WETEGEREZE: Ku bigambo bye tuwandise wano, kwe munategerera verbo nga bw'ekyukakyuka. Ebigikyusakyusa bingi.

Kale verbo tebera kukyukako kifananyi, singa tibaliko kwe bategerera ng'ekyuse n'amakulu, wabula okutebereza obutebereza, nga bamaze okwekkanya ebigambo ebirala eby'omu mbozi. So amagezi ago mazibu. Naye kubanga verbo kye kigambo eky'omuwendo mu lulimi, era esanidde okwemala n'okutegeza ebyetagibwa byonna.

Kale ekigambo kino: **Kukola**, kitegeza ki wazira **enkola yokka**?

Naye nanyini *nkola*, *n'obuilde bw'akoleramu*, oba *akola nga bamulagidde*, kale ebyo byonna nga mbyetaga nyo, so nga mpawo kinabimbulira.

Awo nno verbo *bagiwerera amakulu ago gonna*, nga *bagissako pronomen na ddala nga bagikyusidzako enfundikirwa*.

Omulimo ogw'okufûlafûla verbo, okugyogeza nanyini nkola, n'engeri y'enkola, n'obudde bw'enkola, baguyita **Kwanjuluza** verbo.

Mu mwanjuluzo gwa verbo, ebyekkanyizibwa enyo biri bibiri: **Obudde, n'Engeri (Engjera)**.

§. — I. Obudde.

Nkola. — Nâkola. — Nnakola

○ WETEGEREZE: Verbo ky'esoka okutegeza, bwe budde obukole-rwamu ekikolwa, kuba ekyo omuntu ky'asoka okwebuza, nti *Ddi?* Lero, nandiki dda?

Kale abûza atyo, bayinza kumudza wasatu: mu budde **Obuliwo**, mu budde **Obwayita**, ne mu budde **Obulijja**; anti obudde bwonna we bukoma.

1/. **Obudde Obuliwo.** Obudde obuliwo bwe butegeza ng'enkola oba embera w'eri *kakano nga bakyayogera*, oba ng'ebawo *buli jjo obutayosa*.

OKUGEZA:

a/. **Okola ki? Nkola**; anti *kakano* mu budde bwe njogereramu.

b/. **Gundi alina mulimo ki? Awandika mu Bazungu**; anti *buli jjo* nga gwe mulimo gwe gw'aliko.

2/. **Obudde Obwayita.** Obudde obw'ayita butegeza *ng'ekikolwa kyonna kiwedde okukola*.

OKUGEZA:

Omukulu yatuka dda; nâsomye, nsomye.

WEKKANYE: Ku bigezo ebyo kwe mutegerera ng'obudde obw'enyuma bwawulwamu ebitundu ebikulu bisatu:

a/. Waliwo obudde obuwedde **obw'ewala**: **Omukulu yatuka dda.**

b/. N'obudde obuwedde **obw'okumpi** **Nasomye, (nga lero).**

c/. N'obudde **obw'okumpi enyo** **Nsomye (kakati).**

Era oluganda bwe luyisa. So mu nnimi endala, tibatera kuleta mu budde obuwedde ebifananyi ebyo ebisatu. Okwawulamu ebisera mu budde, beyamba ebigambo ebyeyawudde ebifûla amakulu ga verbo.

3/. **Obudde Obulijja.** Obudde obulijja bwe butegeza **ekikolwa ekinakolebwa** mu budde obulimu maso.

OKUGEZA: **Nnasoma, ndisoma.**

WEKKANYE: Nga bwe bâwudde mu budde obuwedde ebisera, era bwe bakola ne mu budde obujja. Oluganda lukakasiza ddala bwe lutyô ebifananyi bibiri eby'ebisera.

a/. Waliwo obudde obujja **Obw'okumpi**: Nnasoma.

b/. Waliwo n'obudde obujja **Obw'ewala**: Ndisoma.

WEKKANYE: Ku bikolwa ebiyungeko.

1/. *Mu budde obuwedde.*

EKIGEZO: **Mbadde ndya; nali ndya; nabadde ndya, (n'ajja).**

WETEGEREZE: Ekigezo ekisoka kinnyonyolwa kiti: **Gundi yatuka ng'ekikolwa kye nali nkola tikinnaggwa.** Awo *ebikolwa byombi byegatta mu budde bumu obw'enyuma.* Engeri eyo eyitibwa **Obudde obubadde**; so si budde bwe bubadde, wabula ekikolwa nga kye kibadde kikolebwa.

Kale okutusa embozi eyo, basaze amagezi gagano: beyazise eri verbo enjerere « *Kubera* » obudde bwayo obw'enyuma obusanidde mu mbozi, ne babuwerera obudde obuliwo obwa verbo enkozi. Bwe bali:

Batôla « *Mbadde,* » oba « *Nabadde,* » oba « *Nali,* » era ng'omuntu bw'agenderera obudde obw'okumpi, oba obw'ewala, oba obw'okumpi enyo; ne bayunga ekigambo ekyo ku « *Ndya* ».

2/. Tudde ku kigezo eky'okubiri:

Mbadde... mmaze okulya (n'ajja).

Ekigezo: ekyo kivvunulwa kiti: **Gundi okutuka, asanze ekikolwa kye mbadde nkola nga kiwedde okukola.**

Ekikolwa ekyo kiyitibwa: **Obudde obwali buwedde**; so na wano, si budde bwe bwali buwedde, wazira ekikolwa, naye kasita bwe bagamba.

Kale, okutusa embozi eyo, beyamba verbo bbiri: anti verbo « *Kubera,* » nga bwe bakoze wali; n'ekigambo « *mmaze* ». *Mmaze,* bwe budde obw'enyuma obw'okumpi enyo obwa verbo « *Kumala* ».

OKUTEGEZA: Verbo « *Kubera* » gye beyamba bwe batyo, ye verbo enjerere. Naye okubera omulimo ogwo omulungi gw'etukolera mu kwanjuluza verbo enkozi, era kwe kugiyita verbo **Enyambi.** Singa si verbo eyo enyambi, siuga talemwa ekitundu mu mulimo ogw'okwanjuluza.

2/. *Mu budde obujja.*

EKIGEZO: **Bw'onojja, oba bw'olijja, nnaba, oba ndiba ngenze.**

WETEGEREZE: Ekigezo ekyo kivvunulwa kiti: **Gundi okujja, ekikolwa kyange alisanga kiwedde** (anti ekikolwa eky'okugenda). Awo na wano era waliwo *ebikolwa bibiri ebirikolebwa mu budde obuli mu maso*, naye ekirala kye kirisoka.

Era okutusa embozi ey'engeri eyo, era beyamba verbo enyambi « *Kubera* » mu bifananyi byayo ebitegeza obudde obw'omu maso; ne balyoka basokako ne verbo enkozi, mu kifananyi eky'obudde obw'enyuma obw'okumpi enyo.

Engeri eyo eyitibwa **Obudde obuliba buwedde**. So era na wano, si budde bwe buliba buwedde, wabula ekikolwa; naye bwe hōgera.

Okugatta ebigambo ebyogedwa ku bikolwa ebigatteko. — *Ebikolwa ebigatte*, newakubadde nga sibikolebwa mu budde bulala obutali buli bwe twagambyeko, era **bamanyidde kubifula budde bulamba**, era n'okubuyingiza mu mwanjuluzo gwa verbo.

§. — II. Enjatula

Nkola. Mukole. Nandikoze. Njagala mukole. Kukola.

WETEGEREZE: Mu bigambo bye musomye wano, enjatula si emu.

1/. Agamba nti **Nkola, atubulira bubulizi bw'akola.**

2/. Agamba nti **Mukole, alagira bulagizi.**

3/. Agamba nti **Nandikoze, aberako ensonga ezimulayira okukola**, awo ensonga ezo nga ze zisibye enkola ye; so nga mu mwoyo gwe abadde ayagala okukola.

4/. Agamba nti **Njagala mukole, alagira banne okukola oba era abagaza okukola.**

5/. Agamba nti **Kukola**, ekikolwa akireta mu **bbanga jjerere**, enkola n'etewererwa kantu kategeza budde, oba engeri, oba ekirala.

Awo nno mu kunnyonyolwa okwo, mwe muvwa n'amannya ge batūma engeri ezo zonna ez'okwatula enkola.

1. Enjatula esose nti	<i>Nkola,</i>	ye ngeri	embulizi.
2. « ey'okubiri, nti	<i>Mukole,</i>	»	endagizi.
3. « ey'okusatu, nti	<i>Nandikoze,</i>	»	ensibibwa.
4. « ey'okuna, nti	<i>Njagala mukole.</i>	»	entwalibwa.
5. « ey'okutano, nti	<i>Kukola.</i>	»	entawererwa.

Okugatta byonna. — Ebigambo ebinnyonyola verbo bikome wano.

Tusigalidde kwanjuluzo verbo. Ekyo kinakolebwa bwe kiti: Verbo tunagiteka mu buli *ngeri ya kwatula* era nga bwe tuzimenye kinna emu, ate nga tugiteka ne mu *budde bwonna*, okusokera ku budde obuliwo, okukoma ku budde obuliba buwedde.

Naye kubanga verbo enjerere « *Kuba, kubera* » y'etuyamba enyo mu kwanjuluzo verbo enkozi, era kye tunavwa tugisokerako, ne tulyoka tudda ku verbo enkozi n'embezi.

OKWANJULUZA VERBO

Ebigezo:

VERBO ENJERERE

KUBERA

I. ENGERI EMBULIZI

Obudde obuliwo

Mbera	mba	ndi
Obera	oba	oli
Abera	aba	ali
Tubera	tuba	tuli
Mubera	muba	bali
Babera	baba	ba

Obudde obwayita.

Mbadde	nabadde	nali
Obadde	wabadde	wali
Abadde	yabadde	yali
Tubadde	twabadde	twali
Mubadde	mwabadde	mwali
Babadde	bâbadde	bâli

Obudde obujja

Nnabera	ndiba	ndibera
Onobera	oliba	olibera
Anabera	aliba	alibera
Tunabera	tuliba	tulibera
Munabera	muliba	mulibera
Banabera	baliba	balibera

II. — ENGERI ENSIBIBWA

Nandibadde	oba	nakubadde
Wandibadde	»	wakubadde
Yandibadde	»	yandibadde
Twandibadde	»	twakubadde
Mwandibadde	»	mwakubadde
Bandibadde	»	bakubadde

III. — ENGERI ENTWALIBWA

Mbere	mbe
Obere	obe
Abere	abe
Tubere	tube
Mubere	mube
Babere	babe.

IV. — ENGERI ENDAGIZI.

Bera	ba
Abere	abe
Mubere	mube
Babera	babe

V. — ENGERI ENTAWERERWA

Kubera.

B/. VERBO **KUKOLA**

ENGERI EMBULIZI

Obudde obuliwo

Nkola
Okola
Akola
Tukola
Mukola
Bakola

Obudde obujja

Nnakola	oba	ndikola
Onokola	»	olikola
Anakola	»	alikota
Tunakola	»	tulikola
Munakola	»	mulikola
Banakola	»	balikola

Obudde obubadde

Mbadde nkola
Obadde okola
Abadde akola
Tubadde tukola
Mubadde mukola
Babadde bakola

Obudde obuliba buwedde

Nnaba	oba	ndiba nkoze
Onoba	»	oliba okoze
Anaba	»	aliba akoze
Tunaba	»	tuliba tukoze
Munaba	»	muliba mukoze
Banaba	»	baliba bakoze

oba Nabadde nkola
» Nali nkola

Obudde obwayita

Nakola
Wakola
Yakola
Twakola
Mwakola
Bakola

ENGERI ENSIBIBWA

Nandikoze	oba	nakukoze
Wandikoze	»	wakukoze
Yandikoze	»	yakukoze
Twandikoze	»	twakukoze
Mwandikoze	»	mwakukoze
Bandikoze	»	bakukoze

oba Nakoze
Nkoze

Obudde obwali buwedde

Nali nkoze
Wali okoze
Yali akoze
Twali tukoze
Mwali mukoze
Bali bakoze

ENGERI ENDAGIZI

Kola
Akole
Mukole
Bakole

oba Mbadde nkoze
» Nabadde nkoze
» Nali nkoze

ENGERI ENSIBIBWA

Nkole
Okole
Akole
Tukole
Mukole
Bakole

ENGERI ENTAWERERWA

Kukola

Wekkanye: Sitayanjuluze wano verbo ensulifu n'embezi, kuba-nga engeri ye emu. Era ne verbo mu buganyi (sikola) nayo teyogerwe wano.

OBUWEWEVU BWA VERBO

Wekkanye: 1/. E nukuta **n** bw'eddirirwa **l ne r** pronomen **n** efuka **d** oba **n**. Okugeza:

Kulaba	=	ndaba
Kuloba	=	ndoba
Kulanga	=	nnanga
Kulumba	=	nnumba

2/. **N** bw'eddirirwa enukuta zino: **m, b, p, w**, efuka **m**. Okugeza:

Kubulira	=	mbulira
Kumala	=	mmala
Kupima	=	mpima
Kuwayiriza	=	mpayiriza

3/. **N** bw'eddirirwa ensirifu ebbiri, emu bagiggyawo, ate **n** efuka **nzi**. Okugeza:

Kubba	=	nziba
Kuggulawo	=	nzigulawo
Kuvvunula	=	nzivunula
Kutta	=	nzita

Naye **N** bw'eddirirwa **dd** bbiri, ey'okubiri efuka **r**. Okugeza:

Kudduka	=	nziruka
Kuddayo	=	nzirayo

4/. Ate **n** bw'eddirirwa **jj**, efuka **nji**. Okugeza: *Kujja* = njija; *kujjula* = njijula; *kujjanjaba* = njijanjaba,

5/. Era **n** bw'eddirirwa **mm**, efuka **nnyi**, bw'eti: kumma = nnyima.

OBUYUNGULUZI (ekitundu eky'okubiri).

Mu kitundu eky'oluberyeberye twakoma ku verbo. Naye lero ebigambo bya verbo nga bimaze okuggwa, ka tulabe bwe biyungululwa kinna kimu. Ate bwe kityo, bwe tunabikubirira.

Ku verbo bye twebuzako bibino:

1/. *Engeri* ya verbo nga bw'eri: 'oba *mbezi*, oba *nkozi*; era mu zbemi ne twawulamu *enjerere* (Kuba).

2/. *Obudde* obutekebwamu verbo: kwe kugamba nti oba *Obuliwo*,

oba *Obuwedde* obw'ewala, oba obw'okumpi, oba obw'okumpi enyo; *N'obujja*, oba obw'okumpi, oba obw'ewala. Ate ku budde obwo, twassako n'ebikolwa ebigatte ebityibwa obudde *obubadde*, *n'obwali buwedde*, ate n'obudde *obuliba buwedde*.

3/. *Enjatula* ya verbo: kwe kugamba nti engeri y'enjogera yayo: oba *Embulizi*, oba *Endagizi*, oba *Entwalibwa*, oba *Ensi-bibwa*, oba *Entawererwa*.

4/. *Complemento* ezibadde zongeddwa ku verbo okugitusako amakulu. Awo ziri ssatu: *Ey'oluberyeberye*, ey'okubiri, oba ya *bbali*; ey'okusatu era *n'ennyinyonnyozi*, etubulira ku nsonga.

5/. Ne *attributo*, nga verbo ebadde verbo njerere: esala obusazi Omusango gwa subjecto.

WETEGEREZE: Engeri zonna eza verbo ezisibuka mu nsibuko enkulu, tibatera kuzimenya mu kuyungulula, kubanga ziyinze obungi. So engeri ze bamanyidde okumenya zizino: *ensulifu*, *enfunye*, *n'enkomezi*. Endala zonna, zidda mu nkozi, oba mu mbezi.

6/. Ne *subjecto*, ye nanyini nkola.

EKIGEZO

Katonda	Linnya lye nyini; mu bumu; subjecto ya verbo yatulagira.
yatulagira	Verbo nkozi; mu ngeri embulizi; mu bumu; obudde obuwedde obw'ewala; persona 3.
(ya)	pronomen ya bantu; mu bumu; persona 3; esigiddwa Katonda.
tu	pronomen ya bantu; mu bungi; persona 1; complemento ya verbo yatulagira.
nti	
mukolerenga	verbo nkozi (nkomezi); engeri ndagizi; mu budde obuliwo; mu bungi; persona 2. Mu, ye pronomen ya bantu; mu bungi; persona 2.
bannamwe,	pronomen etetusa; mu bungi; esigiddwa bantu (nga basirisiddwa); complemento 2 ya mukoleranga.
nga bwe	
mwagala	verbo nkozi; engeri mbulizi; mu budde obuliwo; mu bungi; persona 2.
babakolere	verbo nkozi (nkomezi); mu ngeri entwalibwa; mu budde obuliwo; mu bungi; persona 3.
(ba)	pronomen ya bantu; mu bungi; persona 3; esigiddwa bantu (nga basirisiddwa); subjecto ya bakolere.

(ba)	pronomen emu n'eri ; naye wano eri complemento 2 eya kukolera.
Omuntu	Linnya lya ngeri ; mu bumu ; olubu lwa Mu-Ba, subjecto ya aliba.
aliba	verbo njerere ; enjogera ndagizi ; mu budde obujja obw'ewala ; persona 3 ; mu bumu.
(a)	pronomen ntabi ; etaba ekijja ne muntu.
atukiridza	verbo nkozi ; engeri mbulizi ; mu budde obuwedde, obw'okumpi ; persona 3 ; mu bumu.
ekiragiro	linnya lya ngeri ; mu bumu ; olubu Ki-Bi ; complemento ey'oluberyeberye ya atukiridza.
ekyo	adjectivo ndazi ; eyongeddwa ku kiragiro.
aligenda	verbo mbezi ; engeri endagizi ; mu budde obujja obw'ewala,
Okwesima	verbo mbezi ; engeri ntawererwa ; complemento ennyi-
mu	nyonyozi eya aligenda,
ggulu	linnya lya ngeri ; mu bumu ; olubu lwa Li-Ma, complemento ennyinnyonnyozi (ey'ekifo) eya kwesima.

ESSOMO V

OBUGAMBO OBUTAKYUKA

Obugambo obutakyuka buli buna: **Nakafûla** (*Adverbium*), **Nakataba** (*Praepositio*), **Nakayunga** (*Conjunction*), **Nakakâba** (*Interjectio*).

I. — **Nakafûla** (*Adverbium*).

WETEGEREZE: Ekigambo Verbo kye twayiga edda, n'ekigambo Verbiium, era kye kimu. Akagambo Ad kwe kugamba, nti **Kumpi**. Kale niro, akagambo akatafûka akatekebwa ku verbo okufûla amakulu ge, ke kayitibwa **Adverbium**.

OKUGEZA: **Omwana** agenda *mangu*; ayimba *bulungi*. Awo **Mangu** ne **Bulungi**, ze adverbium, kubanga zitutegeza enkola bw'eri, bw'etuse, oba bw'ekoledwa amangu, oba obubi.

Adverbium etegeza ki?

1/. Olusi etegeza budde, nga wano:

Lero, jjo, jjuzi, kakano, ekiro, enkya, eggulo.

2/. Olusi etegeza kifo; nga wano:

Munda, waggulu, wampi, eri, ebweru, eka.

3/. Olulula etegeza obungi n'engeri; okugeza:

Akola nyo, nyini, ddala, mpola, mangu.

4/. Olulala etegeza okukkiriza, oba okugana, oba okubûza, nga wano:

Yee, wewawo, kale, nedda, aaa, wodzi, mpodzi, beppo, lwaki, ddi? wa?

WETEGEREZE: Adverbium eyinza okubera ne complemento. Okugeza: **kumpi n'okufa.**

II. — **Nakataba** (*Praepositio*).

WETEGEREZE: Ebigambo nga bibadde bigendera wamu, awo mu njogera babisiba wamu. Obubonero obwo obugattagatta obugambo, babuyita **Nakataba**, (*mu nnimi ez'ewafe Praepositio*). Ekigambo ekyo kivvunulibwa kiti: akagambo akatekebwa mu maso g'ekirala okukigatta ne kinnakyo. Awo praepositio lw'esinga okuletebwa, okutusa complemento ey'erinnya ne eya adjectivo, era ne complemento eza verbo (ezitali ey'oluberyeberyete).

OKUGEZA:

**Kabaka we Buganda
Omwana omugezi mu banne**

Ndikikola okubera gwe. Vwa mu kifo. Genda eri mukama wo.

III. — Nakayunga (*Conjunctio*).

WETEGEREZE: Nga babadde bayagala okuyunga awamu embozi ezitali bugambo, awo tibeyamba praepositio, wabula akagambo ak'engeri endala akayitibwa **nakayunga**; era ge makulu g'ekigambo conjunctio. *Okugeza*:

Omuntu yajja ewafe, n'agamba nti Ngenda, kuba obudde butuse.

Wano waliwo embozi nya, kubanga ne verbo ziri nya. Kale okuggyawo embozi esose (omuntu y'ajja), endala zonna eziddirira ziyungibwa ku ziri ezikulembedde ne bunakayunga **na, nti, kuba**.

Conjunctio ezisinga okuletebwa mu mbozi, ze zino:

ate, ko, nti, bwe, we, nga, singa, era, wabula.

IV. — Nakakâba (*Interjectio*).

WETEGEREZE: Omuntu ng'abadde ayogera, mu mwoyo gwe muwamatukamu obugambo obutayungibwa na buli, wabula okugwira awo ng'omwoyo bwe gubuleta; era mu nnimi ez'ewafe bwe babuyita, *interjectio*, (kye kigambo ky'osûla mu birala). Kale ekikukoza bw'otyo, kwewunya, kutya, ssanyu, kusamalirira.

Obugambo obusinga okuletebwa bubuno:

O, owa, nga kitalo, abafe, kulika, awo.

GRAMMATIKA ENFUNZE

- 1/. **Grammatika** ge magezi agayiza olulimi.
- 2/. Olulimi tuluyiga nga tumanya **enukuta** eziruwandika; ate nga tuzawulamu **emperezi n'ensirifu**.
- 3/. Enukuta ez'omu luganda gali amakumi abiri mu nya, empezezi ttano.
- 4/. Era olulimi tuluyiga, nga twawula mu mpandika engeri z'ebigambo.
- 5/. Mu luganda engeri z'ebigambo ziri munana, ebikulu biri bina, ate ebyo bikyuka okuvwa mu bumu okudda mu bungu.
- 6/. Okukyuka okwo kututegeza embu **z'obubonero obukyuka**, nga ziri munana, era n'olw'omwenda olulimu obubonero obwe bifo.

I. — Amannya

- 7/. Engeri z'ebigambo ezimu zitegeza amannya agatumibwa ebintu n'abantu.

OKUGEZA: **Kosma, Mukasa, Katonga, Mubende; omuti, enjovu, n'ebirala.**

- 8/. Naye amannya ago ga ngeri bbiri: waliwo **erinnya lyenyini**, n'erinnya erigwanira ebingi, lye lya **ngeri**.

OKUGEZA: **Petro, Ddaki, Koki**, ago ge mannya genyini. **Kasoli, omuti, ekibira, omupira**, ago ge mannya ag'engeri.

II. — Ebyongerwa ku mannya (adjectivo).

- 9/. Erinnya bw'olyongerako ekirala ekiritegeza nga bwe lifanana, ekyo bakiyita **adjectivo**. *Okugeza:* **Katonda mulungi; omuntu mubi.**
- 10/. Lero adjectivo kye kigambo ekyongerwa ku mannya, okutegeza obutya bwago, oba engeri yago. *Okugeza:* **Petro mugezi; omukazi munafu; nyumba bbiri.**
- 11/. Mu ebyo, **mugezi, munafu**, bitegeza obutya, oba empisa y'abantu abo. Naye **bbiri** kyo kibulira muwendo gwa nyumba. Lero nno adjectivo ya ngeri bbiri: **ey'obutya, n'enkomezi.**
- 12/. Ey'obutya y'etegeza obutya oba empisa. Ey'obutya erina engeri ssatu ez'okutegeza obutya obwo; **obwerere, obugera-nye, n'obusinze**; engeri ezo tuziyita **Madala** agambusa amakulu.

13/. **Enkomezi** ziri ttano, zezino:

- a/. Etegeza **omuwendo**: *ensimbi emu, abana kkumi.*
 b/. Etegeza **obwananyini**: *ensimbi yange, abana bamwe.*
 c/. Etegeza **okulaga**: *ensimbi eno, abana bali.*
 d/. Etegeza **okubûza**: *ensimbi ki? abana bameka?*
 e/. Etegeza **obutatusa**: *ensimbi ezimu, abana abalala.*

III. — Ebisigirwa mu kifo ky'amannya (Pronomen)

14/. Erinnya bwe litabawo, omusigire gwe tuyita **Pronomen** =
(Nakasigirwa).

OKUGEZA: Nze nkuletera emirembe. Awo, **N** ekutegeza omuntu ayo-gera, **Ku** ekutegeza omuntu abulirwa.

15/. Awo nakasigirwa oba pronomen kye kigambo ekiba mu kifo ky'erinnya.

16/. Era pronomen za ngeri bbiri: **eya persona, n'enkomezi.**

17/. Eya persona etegeza mirimo gy'ebintu oba egy'abantu mu mbozi: emirimo egyo tugiyita Persona (muntu).

18/. Persona ziri ssatu: emberyeberye etegeza omuntu oyo **agamba**; ey'okubiri etegeza omuntu **agambibwa** (gw'obulira); ey'okusatu etegeza omuntu **agambibwako** (gwe bôgerako).

19/. Persona ezo ziri mu mbu z'amannya; naye mu lwa **Mu-Ba** mwe muli zonsatule; mu mbu endala mulimu ya kusatu yokka.

20/. Persona ezo tuzitegerera ku bubonero bwazo bwe tuyita pronomen.

21/. Pronomen eza persona zirimu engeri bbiri: **ennamba ne ez'ebitundu.**

22/. Mu z'ebitundu bawulamu engeri bbiri: **ezitwala embozi, n'ezitusa amakulu.**

23/. Pronomen eza subjecto bwe tuzissako emperezi esoka, zifûka **ntabi**; subjecto ennamba bwe tuziwerera E, zifûka **ntabi entwalibwa.**

24/. Awo pronomen entabi, y'etaba erinnya ku verbo. *Okugeza*:
Umukazi eyazala omwana; omwana gwe bazala.

Kye tuyita pronomen enkomezi, kye kimu ne adjectivo enkomezi, wazira ng'ekizawula kiri kimu, kye kino: enkomezi bw'eddirira erinnya, awo tugiyita adjectivo; naye erinnya bwe litabawo, awo kwe kugiyita pronomen.

IV. — Ebyogeza embozi

25/. Verbo kye kigambo ekitegeza enkola oba embera y'erinnya; ate kye kikakasa ng'obutya busanidde erinnya, oba nga tibulisanidde.

OKUGEZA: Katonda ayagala abantu. Abantu bali mu nsi. Omwana aliba mulungi.

WETEGEREZE: Kye tuyita **enkola**, kye kikolwa ekikolebwa mu verbo; ate **embera**, ye ngeri y'ekintu oba ey'omuntu gy'alimu.

26/. Verbo etegeza enkola, tugiyita **Nkozi**; ate etegeza embera, tugiyita **Mbezi**. Awo ezo ze ngeri ebbiri enkulu eza verbo.

27/. Naye embezi ekakasa obutya, yo eri emu, gye tuyita **Enjerere**, ye yino: **Kuba**, **kubera**. Ate enkozi bwe tugisulika, awo efuka **Nsulifu**. *Okugeza:* Kukola = Kukolebwa.

28/. Lero nno, engeri za verbo ziri nya, zizino:

a/. **Enkozi** etegeza okukola: *Okugeza:* kulima.

b/. **Ensulifu**, eyo ye nkozi ensulike. *Okugeza:* kulimibwa.

c/. **Embezi**, etegeza mbera yokka. *Okugeza:* kutula.

d/. **Enjerere**, ekakasa obutya bwa subjecto: **kubera**

WETEGEREZE: Ng'osanze verbo erina obubonero bw'ebifo, nga buli ebbali n'ebali, ogiyitanga verbo ya kifo, ng'eno: **Waliwo omulenzi**; eyo yajjayo abatemu. Awo verbo ey'ekifo, ye verbo eterina pronomen ndala wabula ez'obubonero obw'ebifo; era subjecto yayo ebera mu maso. *Okugeza:* **Ku muti kuguddeko ennyonyi**. Nnyonyi ye subjecto.

29/. Verbo tugitegerera ku kabonero **Ku** akagisoka; ate era oba nga kye kigambo kye tuyinza okussako pronomen eza persona.

30/. Okussako pronomen ezo, kwe bayita **okwanjuluza** verbo.

Awo okwanjuluza verbo, kwe kugissako pronomen eza persona, nga tugenda tukitambuza mu njogera ne mu budde.

31/. **Enjogera** ye ngeri y'okwogereramu enkola oba embera.

32/. Enjogera ziri ttano, ze zino:

a/. **Embulizi**, ebulira enkola oba embera ng'ekolebwa.

b/. **Enibibwa**, etegeza ng'enkola erina ekigirayira okubawo.

c/. **Endagizi**, erimu okulagira okukola.

d/. **Entwalibwa**, etegeza ng'enkola erina ensonga egibesawo.

e/. **Entawererwa**, ye nkola mu banga; eriko akabonero **Ku**, oba **Bu**, mu buganyi.

33/. Obudde lye banga erikolerwamu ekikolwa; obudde obwo bwa ngeri ssatu: **obuliwo**, **n'obwayita**, **n'obulijja**.

Okunnyonyola ebigambo bya Grammatika, bakuyita **Kuyungulula**. Okuyungulula kye kitegeza engeri y'ekigambo n'omulimo gwakyo.

ENYONGEREZA

OKUTONNYEZA.

Omugaso gwakwo mu kuwandika ne mu kusoma.

WETEGEREZE: Okutonnyeza kwe kuwandika obubonero obutono obwawula ebitundu by'embozi empanidike. Obubonero obwo bwawula obubozzi obutufu, era n'ebigambo ebityagala kugattibwa, era newakubadde obutundu obw'obugambo obwagala okwawulibwa. Ate obubonero obutonnyezebwa bwawula n'ebifo ebiwummulibwamu mu kusoma.

Obubonero obutonnyezebwa bugasa nyo okwerula amakulu ag'ebigambo. Omuntu atonnyeza n'akatono, tategerekeka. Mpodzi banatebereza butebereza ky'agambye. Era n'atonyeza obubi, ayinza okuwubya, kuba amakulu ag'akabozzi akamu olusi gafuka, ng'obubonero obutonnyezebwa bukuyuse. Okugeza:

Kalema, ng'amaze okugoba Kiwewa, n'afuka kabaka we Buganda.

Kalema ng'amaze okugoba, Kiwewa n'afuka kabaka we Buganda.

Mu bigezo ebyo byombi, newakubadde ng'amakulu si ge gamu, ebigambo obugambo bye bimu: naye entonnyeza yokka y'efula amakulu.

Mu kigezo ekiberyeberye, tutegera nga bwe kyali, nga Kalema yasoka kugoba Kiwewa, n'alyoka afuka kabaka we Buganda.

Ekigezo eky'okubiri, kyo, kyagala kutegeza nga Kiwewa ye yafuka nanyini nsi, nga Kalema amaze okugoba olutalo lwe; so nga si bwe kyali.

Kale nno, omuntu omugezi eyamaliriza omulimo ogw'ebitabo, basinga kumutegerera ku ekyo, ku ntonnyeza.

Awandika ebaluwa, ne bw'asimba obulungi oluganda, era ng'awandika n'ebirungi ebiwoma, naye kasita alema okutonnyeza, ayitibwa muyiga.

Asoma mu kitabo, bw'aba nga titelegeredza makulu ga butonnyeze, talema kuwubwa na kusesa banne.

Anti bw'abuka obutonnyeze bwonna, ng'afanana ng'atabutekako liso; aba nga gwe bagoba embiro: tawummulako. Embiro gye zikoma, era w'assiza n'omukka; so ng'embozi teweddeyo, ate n'abamuwulira abakoya nyo, olusi ne mu kusoma kwe, tibabako ke bakwatamu.

Bw'aba nga tamanyi butonnyeze, so nga yetaga okuwummula, awo w'asanga w'awummula, n'awatasanye wonna. Ebyagala okugendera awamu, ye agenda abisalasalamu; ate ebyetaga okwawulwamu, ye agenda abigattagatta, era ng'omunanagize bw'agira.

Ku ekyo kwe mutegerera ng'okutonnyeza si mulimo gugayibwa bugayibwa, ate si mulimo mutono. Guyigibwa; kye tuvudde tuleta amateka gagwo, ge gano.

Obubonero obutonnyezebwa buli mukaga:

Akasale (,) — n'Akatonnyeze wamu n'akasale (;)
 — **n'obutonnyeze obubiri (:) — n'akatonnyeze akerere (.)**
 — **n'akatonnyeze ak'okubuza (?) — n'akatonnyeze ak'okukaba (!)**

Naye waliwo obubonero buno obuna, obuyamba okulabisa amakulu g'ebigambo. Batera okubumenyera mu butonnyezebwa, bwe buno:

Obukomera () ; — n'Obujula « » , n'Akakoloboze (—)
n'obutonnyeze obw'okwetangira (....)

I. Akasale (,)

Akasale ke kasirisa akabanga akasinga obutono. Akasale ke katonnyeze akasinga omuwendo mu mbozi, okugisalamu obulungi, ke kasinga n'okwayambibwa enyo. So kizibu okutonnyeza awasana.

Akasale bakeyamba bwe bati:

1/. Okwawulamu ebigambo eby'engeri emu ebiri mu mbozi entufu.
Okugeza:

Ebintu, ekitibwa, essanyu, byonna biyita buyisi.

Omulamuzi w'abantu ayagala kubera wa manyi, na wa kisa, na mwegendereza.

Ku lunaku olw'okuna, Katonda yatonda enjuba, n'omwezi, n'emmunyenye.

Okwagala kulina ekisa, kugumikiriza, tekunonya byakwo.

Omusomesa ayigiriza, akyamula, akomako.

2/. Okwawulamu obubozzi obwesibye ku kigambo ekimu okutusa amakulu gabwo. *Okugeza:*

Ensi gye wazalirwamu, gye wakuliramu, omusigadde n'abakwagala bonna, ogye-rabira ddi?

3/. Okwawulamu obubozzi obungi obugendera awamu, buli kabozzi nga kabadde ketwala kokka. *Okugeza:*

Okwekuza kuzimbulukusa, kukaliza, kusiriwaza.

Empewo n'ekunta, eggulu ne limyansa, amayengo ne gawuluguma, eraddu n'ebwatuka.

4/. Okwawulamu obubozi obubiri, nga nanyini nkola tabadde omu, oba nga obubozi obwo bwawukanye, buli kabozi okugenda obwako.
Okugeza:

**Omuntu amala gatesa, naye Katonda y'amutesereza ddala.
Wante n'aba wa kyejo kingi, naye wampologoma yali mutefu.**

5/. Buli kigambo ekivwawo, amakulu ne gatafa, kitekebwa wakati w'obusale obubiri. *Okugeza:*

**Obunafu, omanyi, buzala ennaku nyingi.
Omuntu, eyatonderwa ku kifananyi kya Katonda, alina omwoyo ogutafa.
Omulimo, ogubera ogw'etteka mu bantu, guzala essanyu.**

6/. Era newakubadde ng'ekigambo kiri tikiyinza kuvwawo amakulu ne gatafa, oba kiyinze obuwanvu, awo gye kikoma batonnyezayo akasale, kwe kuwummulako. *Okugeza:*

Omwana, bw'ategera nga bonna bamutya ate nga bamugondera nyo mu buli kye yetaga, edda zirimusanga.

7/. Akakowole, anti omuntu gw'oyita, nawo wabawo akasale. Akakowole bwe kasoka mu mbozi, we kakoma batonnyezawo akasale. Bwe katekebwa mu mbozi wakati, awo bakateka wakati w'obusale bubiri. *Okugeza:*

**Bavubuka mwe, mulowozenga ebirijja.
Njazika ekitabo, munnange, nsomeko.**

8/. Ekigambo nga kisirisiddwa, awo okukitegeza, mu kifo kyakyo badzamu akasale, n'olyoka owummulako, abantu kwe kumanya.
Okugeza:

Ebifo bya Katonda sibisigala bwerere: Samueli yadda mu kifo kya Eli; Daudi, mu kya Sauli; Matia, mu kya Yuda.

Omuliro ogutazikira kye kifo ky'abavumirire; Purgatori, kye ky'ababonerezebwa.

II. Akatonnyeze ku kasale (;)

Akatonnyeze ku kasale kaletabwa okwawulamu ebighambo eby'oluse olumu ebiwanvuko. Kasinga okubyawula nga bibaddemu ebitundu ebyawuliddwa na kasale. *Okugeza:*

Omwoyo gw'omuntu gusoka okwetekeratekera obulamu, nga gukkiriza Katonda bye yatubulira; gubusemberera, nga gusubira Katonda bye yatusubiza; naye gubufunira ddala, nga gwagala Katonda.

Era laba n'ekigezo ekiri n. 8, (Ebifo)

Asoma mu kitabo, akatonnyeze ku kasale kasanidde okumuwu-mmuzi akabanga akawerako. So tawummula nyo, abawulira baleme okulowoza nti Mpodzi embozi ekomye.

III. Obutonnyeze obubiri (- :)

1/. Obutonnyeze obubiri busoka ebigambo ebijulirwa. *Okugeza:*
Ibraimu yagamba nti: Nze nnayogera ntya ne Katonda, nze enfufu n'evvu.

2/. Ate obutonnyeze obubiri busoka ebimenyebwa. *Okugeza:*

Empisa ennungi ezisinga mu bakristu ziri ssatu: okukkiriza, okusubira, n'okwagala.

WEKKANYE: Ebimenyebwa bwe bisoka, obutonnyeze obubiri bwe bubiddirira. *Okugeza:*

Okukkiriza, okusubira, okwagala: ezo ze mpisa ennungi essatu....

3/. Ekigambo bwe kinnyonnyola ekirala, oba nga kikikakasa, bakyawuza butonnyeze bubiri. *Okugeza:*

Olekanga okwogera ng'olimu obusungu: oyinza okusabala mu budde obw'omuyaga?

Alya ku kirungi tamala: bw'olya ensonzi osula mu kitogo.

Enyongereza teba ntono: oluwandaggirize ku nyanja.

Bukadde magezi: takubulira kyamukaddiya.

Emmeme katale: ky'esima ky'egula.

Asoma mu kitabo n'asanga obutonnyeze obubiri, awummulako akabanga nga kali, naye enjogera efukako, ne bategera ng'agenda kuleta kigambo kya muwendo.

IV. Akatonnyeze akerere (.)

Akatonnyeze akerere kayawula obubozzi obutufu. Akabozzi kaberamu oba ekigambo ekimu ky'amakulu amatufu, oba ebigambo ebingi ebyegatta okutusa amakulu agamu. *Okugeza:*

Ebirungi birekwa. Awavwa munno tiwadda munno. Eyalumanyanga y'aluggya mu mwandu.

Ekiwummulo ekitegezebwa akatonnyeze akerere, kye kisinga byonna.

V. — Akatonnyeze ak'okubûza (?)

n'ak'okukâba (!)

1/. Akatonnyeze ak'okubûza (?) kafundikira obubozzi obubûza. *Okugeza:*

Osibye otya? Ensimbi emu y'ekuyombya?

2/. Akatonnyeze ak'okukâba (!) kafundikira obubozzi bwonna obulimu kwewunya, n'okuwunikirira, n'okusâsira, n'okusanyuka; ate kaddirira obugambo buli bwe bayita naka kâba. *Okugeza:*

Ab'ekisa nga bazibu! Ng'olabye! Mukulike nyo! Ayi! Owa!

Obubonero obulabisa amakulu g'ebigambo.

1/. Obubonero bulimu engeri bbiri:

Akakomera () ke kawula ebigambo ebiri wakati w'akabozi, okutegeza nga si byamu ddala. *Okugeza*:

Munnabwe bali bamuyita erinnya lye lye bali bamanyi (bandimuyise batya) ye ng'asunguwala.

2/. *Obujula* « » bwe bubonero obusoka ebigambo ebijulirwa era ne bubifundikira. Olusi ebigambo ebyo bwe bikwata ennyiriri enyingi, buli lunyiriri lusokebwako akajula.

3/. *Akakoloboze* (—) omulimo gwe kasinga okukola, katekebwa mu kifo ky'obugambo buno: Ono n'agamba, nti, oli n'addamu nti, nga babuliragana babiri na babiri. *Okugeza*:

Awo mmulamusa bulungi nti: Otyanno? — Aaa. — Osuze otya? — Bulungi, nawe osuze otya? — Nasuze omutwe gunnuma...»

4/. *Obutonnyeze obw'okwetangira* butegeza ng'obugambo obuli mu mwoyo sibwogeddwa bwonna. *Okugeza*:

Naye ate gwe... Naye nalazana okusirika.
Bw'oliba odzemu ogw'okubiri...

AMATEKA AG'EMPANDIKA

Abazungu okujja mu Buganda, oluganda nga lwogerwa bwogerwa, naye nga tirunnaba kuwandikibwa.

Obutawandikibwa obwo, ensonga zabwo nyangu, anti Abaganda okubulwako enukuta ze beyamba okukuba ebirowozo byabwe.

Awo Abazungu bwe bâtegera ng'oluganda lwanguwa nyo, nga sirukalubirira lulimi, ne bageza okuluwandikako. Kadzi nga bala-bye ng'enukuta z'ewabwe zirusobola, nga zitusa n'enjogera okuyenkanyankanya.

Buli kigambo bákissangako okutu okukyetegereza nga bwe kivuga mu kukyatula; awo nga bwe kyafanananga mu njatula, ne bakikuba bwe batyo.

Omulimo ogwo tigwaggwa lunaku lumu. Bwe beyongerako okwekkanya, era n'okuyiga empisa z'oluganda. era ne beyongerera n'okulongosa.

Kale wano, titugenderedde kuyigiriza Baganda kye bamanyi, wabula okunyonnyola ensonga entonotono ez'amagezi ze tusinzirako okukakasa empandika emu.

Ensonga zizino:

- 1/. **Waliwo ezaleta w ne y mu bigambo.**
- 2/. » **ezawuza l ne r.**
- 3/. » **ezawuza ebigambo kinna ki mu mu mbozi.**
- 4/. » **ezaleta akabonero kano (') mu bigambo.**
- 5/. » **ezigumiza enukuta ezimu okuzifula ez'e-miko ebiri.**

I. — Ensonga ezaleta **w** ne **y** mu bigambo.

Mu kigambo wakati emperezi (a, e, i, o, u) tizirirana. Naye bwe ziba nga zisisinkanye, awo bazawulamu nga bassa wakati wazo enukuta *y* oba *w*, era ng'enjogera bw'esimye emu ku zombi.

Wewawo olusi enukuta ezo *y* ne *w* zifanana ng'ezitaliwo ku lw'obutawulirwa bulungi. Naye era ekisinga, kwe kuziwandika buli jjo. Awo ensonga zafe zizino:

1/. Oluganda lutulagira bwe lutyo, nga lusitula ebigambo okubiwisamu ebirala.

OKUGEZA: Waliwo ekigambo — **kuzâwa** — Mu kuzâwa, fenna tuwuliramu *w*, kye tuvwa tuwandika bwe tutyo, ne watabawo awandi-

ka: **kuzâa**. Kakano bwe tuleta akagambo: **kuzâwula**, bwe tunakiwandika, newakubadde tituwuliramumu w, kubanga kya luzalwa lumu.

Era ensonga eyo y'enempandisa: **kwetowaza** (to-wala), **kusonyiyisa** (kusonyi-wa), era n'ebirala.

2/. Ensonga endala etukoza etyo, ye eno:

Waliwo bingi omuntu by'abûsabûsako, n'atategêra mangu nga bw'anabiwandika. Naye bw'abigeranya n'ebirala ebyaggwawo edda okuwandikibwa engeri emu, awo engeri eyo gye biwandikibwamu, y'enemutegeza nga bwe kimusanidde n'okuwandika bino.

OKUGERANYA:

Lubawo	ne	okubawo w'ali.
kwawula	»	kuzâwula.
kukowola	»	kukowolokoka.
kuwawula	»	ekikolo kyakyo: luwawu.
ndogoyi	»	kugoya bugoyi.
Ndawula	»	Mutawuna.
Okwegayirira	»	kugâya ne kwegâyira.
musayi busayi	»	kusâwa busâyi.
katayi butayi	»	kutawa butayi.

WETEGEREZE: Ebigambo ebiri ku ddyo si bye bizala ebiri ku kkono, anti nga si bya luganda lumu. Naye kasita empandika yabyo yakala dda, teriko mpaka. Awo nno y'etusalidde amagezi ag'okuwandika n'ebirala eby'ekifananyi ekimu na byo.

II. Ensonga ezitwawuza I ne r.

Mu luzungu, *l* ne *r* zawukanira ddala mu njogera ne mu mpandika, era mpawo na muntu awubwa kuzitabulatabula.

Naye mu luganda, ziringa enukuta emu: ye *l*; *r* esinga kubera ya Bunyoro. Bw'ovwa e Buganda n'ogenda e Bunyoro ne Nkole, enukuta eyo egenda nga yeyongerera amânyi.

So ne mu Buganda olusi *l* eba ya nampawengwa, nga teriko gy'esimbira bulungi. Abazungu kye bavwa bawubwa enyo ku ekyo, ne batabulatabula okubulwa etteka ekkakafu kwe banasinziranga okwawuliramumu ddala.

Awo nno, newakubadde ng'enjawulo terabika nyo, era waliwo enjatula etesâna, Omuganda gy'ataleta. Kale eyo gye tunayimako okuleta etteka.

Omuganda tagamba: **kukora**, **kukara**, **kukûra**, **rusuku**, **ruganda**, **bigele**, **kukela**, **kukila**.

Awo tunagamba era tunawandika tuti:

Enukuta esoka ekigambo ebeba t. Ate t y'ewardikibwa ng'eddirira a, o, u. Naye bw'eba ng'eddirira e, ne i, ewandikibwa ye r.

Okugeza: Lumbe. Lusuku. Kukala, kukola kukula, kulwana, yali, kiri kirungi, erigenda, mubiri, kigere, kukera, kukira, afuluma, erinnya. Linnya, bulungi, muwulu,

III. — Ensonga ezitwawuza ebigambo kinna kimu mu mbozi.

Mu nnimi zonna, mulimu ebigambo ebiretebwa enyo mu mbozi, empisa nga yakwata ey'okubigattagatta mu mpandika nga bwe babyanguyiriza mu njogera.

Ne mu luganda mwe biri, nga: ewala, ebweru, eruyi n'eruyi, emabega. wewawo, munda, wansi, waggulu, kungulu, nange, nawe, nanyinimu, newakubadde, era n'ebirala bwe bityo. Ate waliwo obufundikirwa bubuno: mu, ko, yo, obusibwa ku kigambo ebitegeza ekikolwa. *Okugeza: Kujjulumu, kussako, kugendayo;* kubanga obwo busanidde okwegatta n'ekigambo kye bafula amakulu.

Kale okuggyako ebyo, buli kagambo kasanidde okwawulwa n'okuwandikibwa obwako nga bwe bakola mu nsi zonna. Ekyo si kya kuwakanyizika.

Ne mu luganda kye tuywa tuwandika tuti.

Omwana wange, omusawo gwe yali awadde eddagala erya kawumpuli, yafira jjo mu kyalo.

Ne tutawandika tuti, nti:

Omwana wange omusawo gweyali awadde eddagala elyakawumpuli yafira jjo mukyalo.

Anti bwe banagattagatta batyo, mpawo kinatugana na kugattagatta n'ebisingawo, oba bitano biramba. Era bwe twakola edda olusi, nga tuwandika tuti:

Emikisa egyomubyomwoyo.

Ekigambo ekyo kubanga kirimu enukuta 14 n'obugambo obulamba buna, era sikireme na kusiriwaza abakasoka, era n'okusobera abayiga edda. Ayagala okuyiga Grammatika enganda, ng'ewardikiddwa etyo, alirwawo nyo, era aliwubwa na nyo, era n'oluzungu talirwanguya.

Nafe engeri eyo kye tuywa tugirekayo. Lero tuwandika tuti: **Emikisa egy'omu by'omwoyo**, era nga bwe twandiwandikidde mu lunge-reza, kubanga okuwandika, kwe kwerula obulungi ekirowozo, so si kuyisiza banno lugero.

WETEGEREZE: Mu luganda ekigambo kifundikirwa mperezi. Awo nno omuntu bw'atuka ku lupapula gye lukoma, n'atafunayo bbanga lya kumalirayo kigambo, akikutule bulungi ng'afundikira n'empe-

rezi, n'alyoka atekayo akabonero kano (-) awo n'adda ku lunyiriri olulala.

IV. — Ensonga eyaleta akabonero kano (') mu bigambo.

Emperezi ebbiri nga zisisinkanye mu kigambo, amagezi si mazi-bu. Twalaba mu Grammatika nga batta enukuta emu, ate ne bassako ku ndala akabonero (') balyoke bategere nga wabaddewo enukuta ebulidde mu ginnayo.

Kye tuvwa tutawandika: **Abaana abaeru baagenda; twaziokya; siogeranga.**

Naye tuwandika: **Abâna abêru bâgenda, twazôkya, sôgeranga.**

Naye emperezi bwe zisisinkana nga tizibadde mu kigambo kimu, awo beyamba akabonero kano (') ne kalyoka kadde mu kifo ky'emperezi ebadde ekomereddeyo, gye basse.

Okugeza: Ob'oyagala, ng'odze.

Mu nnimi zonna lwe betaga omulimo ogwo, akabonero (') ke beyamba, ko ne katabako makulu malala.

Awo ne mu luganda bwe tuyisa, era nakyo kigasa nyo, anti olw'obutafuna bigambo bitakoma.

So buli awali okusisinkana okw'emperezi ebbiri, si bwe bakola, wazira mu bugambo obumpi, ate obumanyiddwa enyo, buli muntu bw'atayinza kuwubirwa. Bubuno tubulese wano:

Enyumba y'omwami, (ya omwami); omwana gw'okubye, (gwe okubye); tunamubûza ng'adze, (nga adze); ab'omu kyalo; ab'oku kibuga; ab'okumpi; eby'omunda; eby'okungulu; ab'ewala.

Wewawo tuyinza okuwandika: **yomwami, gwokubye, ngadze, abomu, aboku,** era n'ebirala. Naye engeri eyo kye tugivunanako, bwe butayerula mangu makulu ga bigambo; ate ob'oli awo n'ewanvuyiriza ebigambo okuyinga.

WEKKANYE bibiri: Tuwandika tuti: **Yagenda e Rubaga; tulina ebbanga;** ne tutatta a mu kugenda, ne mu tulina, kubanga kugenda ne tulina si bugambo butone.

Newakubadde ng'omuntu ayogera ati ng'ayanguwa: **Omusajj'oyo, omwan'oyo, ebigamb'ebyo;** era si bwe tunawandika, naye tunatusa buli kigambo.

Anti mu nnimi zonna mulimu okwanguyiriza ebigambo mu kunyumya; naye abawandika, kubanga balina ebbanga nga bawandikira amâso, awo nno batusa byonna.

V. — Ensonga eziggumiza enukuta ezimu okuzifûla ez'emiko ebiri.

WETEGEREZE: E nukuta zonna zawulwamu engeri bbiri: emperezi n'ensirifu.

A) *Emperezi* ziyinza okwatulwa mu ngeri bbiri.

Endala *zanguwa*; naye ku ndala *balwisako eddobozi*.

Kale geranya *kubola* ne *kubôla*, *kulima* ne *kulima*, *kusika* ne *kusika*.

B) *Ensirifu* era nazo ziyinza okwatulwa mu ngeri bbiri. /

Endala *zanguwa*, endala *ziggumira*.

Kale tegerera ku zino: *kuba* ne *kubba*, *kugula* ne *kuggula*, *kuta* ne *kutta*.

Awo nno ku mperezi tulina etteka lilino: kwe kugissako *akabonero* buli lwe batera okubuza amakulu nga balemye okukola bwe batyo. OKUGEZA:

Okufuka ettaka,
okusima enju,
okusika omuguwa,
okusula enjala,
Okukula obukuzi,
okubika omufu,
okumala enju,
okunyiza eminyira,
okusiba omubbi,
okusera emmere,
ebikata bya lumonde,

n'okufûka obulala
n'okusima omulimo
n'okusika emmere
n'okusûla ekintu.
n'okukûla erinnyo.
n'okubika amagi
n'okugimâla
n'okunyiza munno
n'okusiba enjala
n'okusêra mu buguzi
n'ebikâta ebya kabotongo.

Era n'ebirala bingi bwe bityo ebiyinza okuwubisa omuntu eyakayiga oluganda, newakubadde Omuganda yenyini atamanyidde kusoma. Kale ebyo bya kutegezebwa mu mpandika.

Ensirifu eziggumira mu njatula.

C. *Obuzibu buli ku njogera ey'amanyi.*

WETEGEREZE: Mu luganda mulimu enjatula ey'amanyi; ekyo sikiwakanyizika.

Anti Omuganda ng'asogola omwenge, ate ng'asoggola lumonde; n'ata omubbi gwe babadde basibye, ate ng'atta ente; ng'asa obutta, ate ng'assa omukka; ng'ajula mu misango, ate ng'ajjula emmere mu ntamu.

ebibo bifanana bitya?
omutemu banamuta.
kabaka anakuta

(bibo oba bibbo?)
(kuta oba kutta?)
(anakuta, nandiki anakutta, oba anakuta?)

Oba kiri bwe kityo, enjawulo esanidde okubawo ne mu mpandika, oli asoma aleme okuwubwa n'okuwubya banne. Era so ne mu nsi zonna, empisa ey'okufùla enukuta ez'emiko ebiri yakwata dda, ng'enjogera ebadde ekyetaga.

Abalatini kye bavwa bawandika bati: **Eloquentissimus, mittebat, successor, professio**, era n'ebirala nkumu.

Abangereza kye bavwa bawandika bati: **To follow, to fill, happy, to settle, fellow, struggle**, era n'ebirala; so emirundi mingi enjatula terabika nyo nga ya manyi.

Abaswayiri nabo kye bavwa bawandika bati: **Killa, marra, sina buddi, burre**, era n'ebirala, So si bingi nyo, kubanga olulimi lwabwe lunafu.

Awo amateka ag'obuggumivu mu luganda gagano:

Emirundi mingi enukuta ez'obuggumivu ziragirwa empisa ze nyini ez'omu luganda (Grammatika). Omuntu ow'amagezi amanyi ensonga, tayinza kuleka nukuta za miko ebiri obutaziwandika.

A. Empisa esoka ye y'amannya.

Mu lubu olwa **Li-Ma** (liso maso), ne mu lwa **N** (mmere), ne mu lwa **Lu-N**, amannya era n'ebigambo ebyongerwa ku mannya (adjectivo), galina etteka eritajjulukuka.

Ensirifu ebbiri nga zisisinkanye, endala ng'ebadde ya mu kikolo, endala nga ya mu kabonero, awo ziba bwe ziti:

Eki-kolo kiremerawo, kisigalira ddala kirambirira (nga bwe bakitegera nga badzidza ekigambo mu lubu lwa Ka-Bu); ne balyoka bakissako akabonero ak'olubu (l, oba d) Naye akabonero ako kafaka era ng'amateka ag'obuwewevu bwe gali; era olusi n'ekikolo kye nyini nakyo kiwewera.

OKUGEZA :

Li - Ma		N.	
ka-sanyu	s-sanyu	ka-mere	m-mere
ka-sabo	s-sabo	ka-limu	nnimu
ka-vivi	v-vivi	ka-mondo	m-mondo
ka-kubo,	k-kubo	ka-bundu	m-mundu
ka-yinja	j-jinja		
ka-wanga	g-gwanga	N.	
ka-gumba	g-gumba	ka-lumba	n-numba
ka-liba	d-diba	ka-naku	n-naku
ka-fumu	f-fumu	lu-bengo	m-mengo
ka-gi	g-gi		
ka-lobozi	d-dobozi	Lu - N.	
ka-lungi	d-dungi	lu-muli	m-muli
ka-zike	z-zike		
ka-nyama	n-nyama		

Naye tuwandika **ka-yumba nyumba, ka-yanja n-yanja, ka-yana n-yana, ka-yan-ga n-yanga, ka-yimba, nyimba.**

B. Empisa eyokubiri ye y'ebigambo ebitegeza ebikolwa (verbo).

Ensonga yino: Olusi pronomen (ye musigire w'erinnya) *n* oba *m* eddirirwa *n* oba *m* ey'okubiri; awo tiwalema kuba nukuta ya miko ebiri.

OKUGEZA: **N-nyize; ya-n-nonda; m-maze; an-nyimye.**

Okumala. — Kakano tusigazidza ensonga emu yokka, ye **y'e-nukuta eziggumiza ku lwazo.** Anti twagambye dda nga mu nnimi z'abantu tizitera kubulamu. *Ezo zisanidde kubera za miko ebiri.*

Naye newakubadde ng'abantu bonna bakkiriza ekyo, era tibalema kusoberwa nga batuse ku bigambo ebimu, kubanga babulwa eky'ensonga kwe bayima okusala omusango. Omulala bw'awulira okuggumira, omulala agamba nti Kwesigamwako bwesigamwa. Empaka nzibu okumala; awo kwe kuleta amateka gano agannonyola. Bw'oggyako ebinawandikibwa wano, awalala wanno enukuta eziggumiza zinawandikibwa za miko ebiri.

1/. **Ebigambo ebitali bya luganda** bilawandikibwanga nga bwe biri mu lulimi lwabyo, kubanga lye tteka mu nsi zonna. Buli jjo Abafransa baggya ebigambo mu Lungereza, era n'Abangereza baggya bingi mu lufransa; awo newakubadde ng'enjogera yabyo erema okutusa, era bamala gabiwandika nga bwe babisanze mu lulimi lwabyo.

Era nafe ye nsonga enetuwandisa tuti ebigambo ebivwa mu **lulatini** ne mu luswayiri:

Sakramentu, Dominika, missa, vini, dini, baluwa, feza, kanzu, meza, nema, sala, ta-waza, pamba, chupa, sanduku, sawa, dakika, sepewo, n'ebirala.

Waliwo ebyayingira edda mu luganda, ne bifulibwafulibwa mu njatula y'Abaganda; ebyo tumala gabiwandika ng'Abaganda bwe babyatula, kasita ng'enukuta ebisokako tewandikibwa miko ebiri.
Okugeza: bwino (wino), tanulu (tanuu).

Ebigambo ebivwa mu **lungereza**, byo bisanidde okuwandikibwa nga bwe biri, newakubadde ng'enjogera enganda yabifula dda.
Okugeza: Judge (joje); motorcar (motoka); mile (mayilo); yardi (yadi); mail (meri); post (posta); bicycle (basikolo); era kwe bategerera omugezi enyo eyayiga okumaliriza, ng'atusa bulungi empandika eyo.

Amannya aga Batismu, kubanga nago si ga mu luganda, ga kwegendereza.

Naye kubanga gayinze obungi, awo ganakolebwa bwe gati:

Enukuta bw'eteba mu luganda, awo badzawo endala. Awo, C, X, CH, Y (ng'evuga nga i enjerere), zifuka S, ks, oba kz, k ne i.

Naye kubanga ennimi ez'ewafe za mânyi, nga tizigâna mperezi kulirâna, awo baziriranya. *Okugeza: Maria.*

Bwe gafundikirwa enukuta ensirifu nga s, bagafundikira n'emperezi a, o, e, anti emperezi eya ablativo.

Okugeza: Karoli, Gregorio, Anyese.

2/. **Obugambo** nyo, nyini, nyuma, sa, se, na, nya, obusangibwa mu bigambo bino: **Salongo, sebo, nalongo, nyabo, tibuba** bwa miko ebiri. Naye banawandika: **Bannabuddu, bannabikira, kubanga ebigambo ebyo bivwa** mu **Munno.**

3/. *Pronomen fe*, era n'ebigambo ebirala ebisibukamu, nazo tezibengako miko ebiri. Lero enukuta f ne nukuta v era olusi zivuga bulala; abalala kwe basinzira okwagala okutekawo enukuta ebbiri, so nga si za nsonga.

4/. Banayawulanga mu mpandika **zzadde**, ne verbum enkoza (**kugezza, kukozza**), n'ebigambo bino: **mpodzi, madzi, adzidza**, era n'engeri eyo yonna ng'esangiddwa mu verbo.

WETEGEREZE: E nukuta endala eriko okwawukana ye j.

A) Etteka erya **jj**.

1/. **J** *bw'esoka mu verbo, oba ng'ekomererayo*, wabawo eky'ettekakitutegeza bw'eneba enjerere oba ya miko ebiri.

Tuwandika: **kujula, kujoboja**, ne j emu, kubanga bagamba bati: **Njudde, njoboze.**

Naye tuwandika **kujjuza, kugejja, kusengejja, kubajja, kujjukira**; kubanga bagamba bati: **agedze, asengedze, abadze, njjukidde, njjujidza.**

2/. *Mu mannya*, okutegera enukuta ng'esanidde emiko ebiri, omusango gusalibwa mu kugeranya.

Awo **musajja** bawandika ne j bbiri, kubanga enjogera yakyo y'emu n'ekigambo **kusajja (ettaka lino lisajja)**, bonna kye baggumiza.

Bw'ogeranya **kikajjo** ne **kisojo**, era otegera ng'ebyo byombi tibisanidde kubera na mpandika emu, kubanga byawukanye ne mu njatula. Kale era geranya na bino: **Kubejjereza** ne **kajereje.**

B/. Etteka erya **ny**.

Waliwo **ny**, ate waliwo ne **nny**. Nga bwe tuwulira era bwe tuwandika **dda, ddala, kusittala**, era bwe kitusanidde n'okuwandika ny ya miko ebiri, nga wabaddewo ensonga.

1/. *Mu mannya*, kw'otegerera ng'enukuta ebadde ya miko ebiri mu bumu, ng'ekigambo kibadde kituka bwe kiti mu bungi: **Nyinyo, nyinya**. Kye tuvwa tuwandika mu bumu: **Lunnyo, lunnya**. Era bwe tutyo bwe tuwandika **bunnya**, kubanga ekikolo kye kimu. Ate bwe tuwandika **linnya, mannya**, era kubanga enjogera yabyo ye emu, ate

mpodzi nga waliwo n'okuwubya abantu nga balwoza nti Ayogera ku manyá, anti amanyá amanene.

Naye newakubadde tuwandika nyina ne n emu, era mu bungi twawulamu bwe tuti: **banyina, banyoko (abazadde); ne: bannyina, bannyoko (ab'enda emu).**

2/. *Mu verbo* kw'onotegerera nga ny ebadde ya miko ebiri, nga wafúse wati:

Kutonnya, yatonnye (enkuba); kusennya (enku), yasennye; kulinnya, alinnye; kuzannya, azannye.

Naye ny teba ya miko ebiri mu bino:

Kutona (olubugo), atonyedza; kusenya (amannyo), asenyedza.

WETEGEREZE: Wakati w'ebigambo tunawandikanga n ebbiri, nga tulabye nga kisanve, nga tuliranyidza ebigambo byokka na byokka.

OKUGEZA. Okunyonyogera, n'okunnyonyola.

Okuyisa bwe tutyo, tugeza ate n'ebirala. Laba mu luganda mulimu: **Kukakana ne kukakkana; mulimu kutolatola ne kuttolattola.**

AMAGEZI AG'OKUWANDIKA EBALUWA

I. — Amagezi ag'ebaluwa zonna (ge g'obuyonjo).

Okuwandika ebaluwa kwe kunyumya ku lupapula.

Awo amateka agisinga obulungi agaletebwa ng'omuntu abadde anyumiza munne, ge gasanidde ne mu baluwa. Amalala, onogategera ng'olowozedza gw'owandikira; ate amalala, ng'olowoza ensonga ekuwandisa.

Bw'olowoza gw'onowandikira, engeri gy'oleta yino:

Bw'aba nga mukulu okukusinga, awo omussamu ekitibwa, ng'omwetowaliza, nga tosagasaga, kubanga ne mu kunyumya naye, era bw'oyisa.

Bw'aba muto munno, awo n'omuwandikira n'ekisa, nga tiwekulun'aza, nga tokekera, nga tiwepankapanka, nga tofanana ng'ayagala bakulabe bw'oli omugezi. Kubanga anti ne mu kunyumya, engeri eyo tesana: ya kwenyumikiriza bwenyumikiriza. Ate nga wekuma obutassamu binyiza ne bigeya, kubanga ebaluwa tewawo. Lero towandikira oli baluwa gy'otoyagala kusomera mu bibina kyonna.

So eby'okusagasaga n'ebirala ab'omukwano bye bamanyidde, ebyo tole na kubiwandika, kubanga ebaluwa eba ya kuwummuza mwoyo gw'oli gw'owandikira.

Oli bw'aba muto, nga gwe omusinga, awo mu baluwa ogatta bibiri: ekisa, n'ekitilwa, ekisa, okumugonzagonza; ekitibwa, aleme okukugaya.

Amateka agatavwira ddala mu baluwa.

1/. *Ku mpandika.* Ow'ebaluwa awandisa bwino, ate atuse bulungi ebigambo bye ng'agoberera bulungi erama obutakyama, ate ng'anyiriza omukono, ng'alongosa na bulungi ebigambo, era ng'olulimi bwe lwogera, ate ng'atonnyeza na bulungi. Bw'aba ng'awandikira muto munne, n'amala ayonona ekigambo, n'adzawo ekirala, awo si musango; naye gw'awandikira bw'aba omukulu, ebaluwa ennyononofu etyo tewerezebwayo; ta'ema kugidibya n'awandika endala ennungi. Ate olupapula tibalujjuliza ddala ebigambo okubikomya wansi gye lukoma.

2/. *Ku ngeri ey'okutereza ebigambo mu baluwa.*

Ekifo ky'olimu, ky'owandikiddemu, kiwandikibwa waggulu, ku

mukono ogwa ddyo; era ku lunyiriri olwo lwe nyini, kw'owandika omwezi n'olunaku n'omwaka.

Ate ku lunyiriri olwa wansinsi, kw'owandika erinnya ly'oli gw'owandikira, ne libera mu bbanga lyokka. So ebbanga eryo ti-ryenkanankana ku bonna. Gw'owandikira bw'abera munno, ate na ddala nga gwe omusinga, awo waggulu olekeyo ennyiriri nga munana oba kkumi, n'olyoka owandika erinnya lye; ate n'obukawo ennyiriri nga ssatu, awo n'olyoka osokera ddala ebaluwa. Naye erinnya elyo ly'owandise lye linnya ly'omuntu, erya kakowole, lye bamuyita nga lôgera naye, nga Sebo, munnange; ky'owwa toyongerako kirala, oba ery'omulimo gwe, oba ery'obukulu bwe: ebyo bitekebwa ku basa kwokka.

Mu baluwa zonna, obuyonjjo buba bwa tteka, awo nno olupapula olwononefu, olufumye, olukunyekunye teruwandikibwako: era towandikira oli ku lupapula lwa kitundu wabula beppo ng'abadde mu nno buuno.

Oli bw'aba omukulu wo, erinnya lye oliwandika wakati wa lupapula. Ate okuvwa ku linnya eryo okutusa w'ogenda okusokera ddala ebaluwa, kirungi olekeyo enjawulo esanye, obukewo ennyiriri nga ttano. Era n'ebbanga ly'oleka ku kkono ly'otawandikamu, kirungi okuligaziyako, libe lya bisera bya ngalo bibiri, oba n'okusingawo.

3/. *Olupapula nga bwe luba.*

Olupapula oluwandikirwako omukulu, sirulema kuba lwa miko ebiri: ate ebaluwa y'omukulu tebulako basa.

4/. *Ofundikira ng'engeri y'ebaluwa bw'eyagala.* Bw'oba owandikira munno, ogamba, nti *Weraba, nze munno* oba *Munno akwagala*. Bw'oba ng'owandikira kitawo, ogamba, nti *Nze omwana wo akwagalira ddala*, oba *atakwerabira*. . . . n'ebirala bwe bityo.

Bw'oba ng'owandikira mukulu, ogamba, nti *Nze omwana wo*, oba nti, *nze omuntu wo akussamu ekitibwa*.

Erinnya lyo oliwandika bulungi ebaluwa gy'ekoma. Ate okwongera okubulira omukulu ebirala, ng'ebaluwa ekomye, ekyo si kirungi; so mu baluwa eya muto munno, tekiba kya musango. Era n'omukulu tatumwa kukulabira balala wabula beppo omukyala we, nga omukulu oyo abadde musajja mukulu oba mwami. Naye munno ye omutuma okukulabira abamanyi; ekyo kiba kya kisa.

5/. *Ku basa bawandika bati :*

Masaka, Buddu.

Ya A. Tokino

ow'essara.

Mengo, Buganda.

Ow'ikitibwa enyo

H. H. Kabaka D. Chwa.

Rubaga, Kampala.

H. L. Monseigneur Streicher

Mwepiskopi

Naye si kirungi kuwandika ku basa bigambo nga bino. . . .

Ya munnange gwe njagala enyo. . . .

Ya kitange omwagalwa. . . .

kubanga ebyo bye birowoza ebitabulirwa buli muntu analaba ku basa.

Amateka ge tugambye, ge g'obuyonjo, ga kitibwa, tigalekeka mu baluwa zonna.

Naye waliwo amalala, ago ga magezi ku buli awandika, agafû-kafûka era ng'ensonga eziwandisa bwe zifûkafûka. Ago ge tuba tunnyonnyolako kakano.

II — Amateka g'amagezi.

Ensonga eziwandisa omuntu ebaluwa, nyingi, waliwo: ekisa, n'omukwano, n'okunyumya obunyumya okubulira oli ebifa gy'oli, era n'endala.

1/. *Ekisa n'omukwano* — Ebaluwa ez'engeri eyo, ze baluwa omuntu z'awandikira abazadde be, emikwano gye, baganda be. Awo newakubadde ng'oli gw'awandikira amussamu ekitibwa, era ku bigambo bye kw'otegerera nga mwesigwa. So waliwo abayitiriza nga balamusa olutata, nga baddingana ekigambo ekimu emirundi mingi. Kale ebigambo nga bino: *Munnange gwe njagala, gwe ndowoza buli budde, otyanno mwana wattu omwagalwa, omwagalirwa ddala enyo, gwe ndowoza emisana n'ekiro*; ebyo biyitiriza, bya matama masa.

2/. *Okukulisa* — Omuntu akulisa munne omwaka, oba olunaku lwe. Olunaku bwe luba nga lwa mutukirivu w'oli, oba kiyinzika, mu bikolwa by'omutukirivu oyo balondamu akagambo akatukana n'eby'omu baluwa.

Ebaluwa ez'engeri eyo ziba ntono, n'ebigambo byamu si bingi. Omwana ategeza bakadde be essanyu lye n'ekisa kye, abagaliza ebirungi, era n'abalaganya ekirungi kye banasîma. Omuntu awandikira omuwolereza we okumwebaza okubera ekisa kye, n'okumutegeza bw'atali wa kukyerabira.

Ez'okukulisa omuntu okubera ekirungi ky'afanye, zimwatulira essanyu lyo, zimutegeza bw'abadde asanidde okutukibwako ekyo, era n'eyagaba nga bw'ali omugezi.

3/. *Okwebaza*. — Mu baluwa ez'okwebaza, omuntu akuza ekirungi ekimukoledwa, oli asanyuke; amutegeze nga bw'anegasanga n'ekintu ekyo, era ne bw'atagenda kukyerabira wamu n'akimuwadde.

4/. *Okukubagiza*. — Ebaluwa ey'okukubagiza etegeza oli ng'ossidza kimu naye mu nnaku ezimujjiridde, era ng'ensonga ezimukabya zisanye. So tozirwamu nyo, obutamwongerera; awo n'odda mu nsonga ez'edini okugumya omwoyo gwe.

5/. *Okwetowaza*. — Oba gukusinze, kkiriza nga towampanya, kubanga gunsinze taliwa bingi, ate akwasa n'oli ekisa. Oba tiwagenderera, ekyo ky'oba oleta. Munno kasita omulaganya okumuddabiriza.

Oba bakuwayiridza, longosa ebigambo nga bw'obimanyi, nga wesiga ekisa ky'oli, ng'omutegeza bw'osaliddwa enyo era nga bw'ofudde ekitibwa mu maso ge. Oba osumattudde ekigambo mu mpoza yo n'omwegayirira akikusonyiwe.

6/. *Okusaba*. — Ebyetagibwa mu baluwa ey'okusaba bibino:

1/. Okutegeza obulungi kye wetaga.

2/. Okusaba nga wetowaza.

3/. Okwatula n'amagezi ensonga ezikwetaza.

4/. Na ddala ogonza omutima gw'oli aleme okukumma. Lero ng'osinzira ku kisa kye, ne ku bwenkanya bwe, ne ku bulungi bw'omwoyo gwo ogutali gwa kwerabira, ate ng'ekintu ky'osaba kyangu nyo.

7/. *Okunyumya*. — Ku baluwa ey'okunyumya tituletako tteka, wabula bye twagambye engulu.

8/. *Okubulirira*. — Ebaluwa ey'okubulirira n'ey'okukomako ye nzibu okusinga zonna, esanidde mwegendereza na wa kisa, oli ategere ng'ebigambo ebiwandikiddwa bivudde mu kumwagala. Owa kamwa, bw'aba awubiddwako ng'ayogedde ekiyitiridde, ekifanana n'okubamu amanyi, akitegera mangu, ng'addirira, ng'aweweza. Naye ow'ebaluwa, tatera kulaba; era n'ebbanga ery'okuweweza oli tatera kuliraba: ky'avwa alagirwa okukwata empola. Ekyo akisobola nga yetadde mu kifo ky'oli gw'akomako, ng'alowoza na bw'ati: Mbera nze, nandisimye kukomebwako ntya?

OBUYUNGULUZI OBW'EMBOZI

I. — Obuyunguluzi obw'ebigambo, n'obuyunguluzi obw'Embozi.

1/. *Embozi kye ki?*

Embozi kye **kirowozo** ekyatuliddwa mu bigambo.

OKUGEZA: **Katonda wa kisa.**

Ekyo kiyitibwa Mbozi, kubanga kye kirowozo ekyatuliddwa akamwa.

2/. *Kale embozi eyo eyungululwa etya?*

Waliwo engeri bbiri ez'okugiyungulula:

A. — Nyinza okwawulamu buli kagambo kinna kamu ne nkegezeza engeri yako, n'okukyukakyuka kwako, era n'omulimo gwe kakola mu mbozi. Engeru eyo gye twamala edda okunnyonyola: y'eyitibwa Obuyunguluzi obw'ebigambo.

B. Ate nyinza okuyungulula ekirowozo kye nyini nga mmenyamu subjecto, verbo, ne attributo, nga sikyassa mwoyo ku biri. Engeru eyo y'eyitibwa Obuyunguluzi obw'embozi obubozu.

3/. *Naye obubozu bwe busangibwa nga bwegasse bungu mu mbozi emu, awo nkola ntya?*

Awo mmenya buli kabozu kinna kamu, okuvwa ku katonnyeze akamu (.) okutuka ku k'okubiri.

II. — Engeru z'embozi.

4/. *Kadzi obubozu obw'omu kirowozo ekimu bwawulwa butya?*

Okubwawulamu, mmenya buli verbo, nga mbuka eziwandikiddwa mu ngeru y'entawererwa (Infinitivo) zokka. Awo verbo nga we zenkana omuwendo, era n'obubozu we bwenkana.

Eky'okubulirira. — Abakoma ku lulimi oluganda okuyiga, abo obuyunguluzi obw'ebigambo bubamala, ate bubagasa na nyo, abo bakome ku obwo. Naye abalala abayiga ennimi endala, abo tibalema kwetegereza buyunguluzi bwa mbozi, nga tibannaba kuyiga amateka ag'embozi.

5/. *Obubozu bwonna bugatta engeru emu?*

Nedda, obubozu buyinza okwawulwamu engeru bbiri: Embozi etetwalibwa ndala, lero eringa ey'obusa, eyo gye bayita **Enkulu**; n'embozi entwalibwa, era gye bayita **Entwalibwa**.

Leta embozi enkulu tulabe bw'eri:

Ekifananyi ky'embozi enkulu kikino:

Katonda alina ekisa. Awo waliwo emu yokka.

Twakera nkya, ne tusitula, ne tugenda egindi. Awo waliwo ssatu.

6/. *Leta embozi entwalibwa.*

Zizino: Pokino, eyali omugabe, yalagira bagende mu kyalo, bagambe omusigire awereze ente nya, bajje, bazitte.

Wano waliwo verbo musanvu, era n'embozi musanvu; so mu zo, mulimu enkulu etwala zinnazo, ye eno: **Pokino yalagira.**

Buli mbozi ebako endala z'etwala, y'eyitibwa **enkulu**. Naye olusi oyinza okusanga wakati w'obutonnyeze obubiri embozi eb biri ennambirira eziriko n'endala ze zitwala. Awo buli mbozi mu bba-nga lyayo, eyitibwa nkutu, era ng'erina amatwale gayo.

OKUGEZA: Katonda agirira abamwagala ekisa kingi; n'abamujemedde nabo tababôla nga baboneredde.

Wano tulabyewo embozi enkulu bbiri, buli mbozi ng'eriko endala z'etwala. N'enkulu ezo bwe zigattibwa awamu ne nakayunga (conjunctio) « ne »; era siwaba musango, anti « ne » nga si kabonero ka kutwalibwa, wabula nga ka kugatta bugassi.

III. — Embozi enkulu n'embozi complemento

(Propositio completiva).

Lero tukome ku ngeri emu, ye y'okusoka, anti nga yo yokka y'erimu obuzibu. Obuterabira bw'efanana, ka tugiddemu: **Ye Mbozi Enkulu eyongeddwako endala z'etwala.**

7/. *Kadzi mu Grammatika, ekigambo ekyongeddwa ku kigambo ekirala okutusa amakulu gakyo twakiyita ki?*

Twakiyita **Complemento** ey'ekigambo ekyo.

8/. *Lero mu Grammatika twamenyamu complemento mmeka?*

Obutayogera ku complemento ya adjectivo akalibwa akagambo akerere, mu Grammatika twamenyamu **complemento ez'erinnya bbiri, n eza verbo ssatu: zonna ze ttano.**

9/. *Yogera complemento zombi ez'erinnya.*

A. — Ey'oluberyeberye ye complemento **enkomezi**; ye ekomera amakulu. Eba ya muwendo, kuba bw'evwawo, n'amakulu gafa.

OKUGEZA: Embugo eze Ssango zigula omuwendo munene.

WETEGEREZE: Ze Ssango ye complemento enkomezi eye mbugo.

Ye complemento, kubanga etusa amakulu; ate eba nkomezi, kubanga kye bagamba tikitukirira ku mbugo zonna, wazira ku ze **Ssango** zokka.

B. — Ey'okubiri ye complemento **ennyinnyonnyozi**, lye linnya obunnya erikubibwa ku linnalyo. Ekikubiddwa ekyo kirina omulimo gwa adjectivo ey'obutya ennyonnyola obunnyonnyozi.

OKUGEZA: **Kawumpuli**, endwadde enkakali eyo, yavwa **Buvuma**.

WETEGEREZE: **Endwadde enkakali eyo**, kye kikubiddwa, anti ye complemento eya **Kawumpuli**. So tekomera makulu; bw'eggyibwawo, siwaba musango. Awo ye complemento *ennyinnyonnyozi* ey'erinnya.

10/. *Leta mu kigezo complemento eza verbo.*

A. — **Ey'oluberyeberye** ye ya wakati, emberyeberye wamu.

OKUGEZA: **Katonda tayagala kufa kwa mwononyi, wabula okubonerera kwe.**

B. — **Ey'okubiri** mu buyunguluzi obw'embozi ye emu ne **complemento ennyinnyonnyozi**. Zombi zinatùmibwa erinnya limu. *Okugeza:*

Obunonyi bukâba ku mmambya.

WEKKANYE *ebigezo:*

1. *Erinnya*. Embugo ze **Ssango** zigula omuwendo munene; ye complemento **enkomezi**.

Kawumpuli, endwadde enkakali eyo, yavwa **Buvuma**; ye complemento **ennyinnyonnyozi**.

2. *Verbo*: **Katonda tayagala kufa kwa mwononyi**; ye complemento **eya wakati**.

Obunonyi bukâba mu mmambya; ye complemento **enyinnyonnyozi**.

Kakano kyusa oti;

Embugo, **ezivwa Essango** zigula omuwendo munene.

Kawumpuli, edwadde eyinze obukakali, yavwa **Buvuma**.

Katonda tayagala mwononyi afe....

Obunonyi bukâba, nga mmambya asala.

Wetegereze: Mu kigezo eky'okubiri, kye tukoze kikino: buli awabadde *complemento*, tudzidzawo *embozi mmamba*; era tulaba ng'embozi eyo tefuddefudde makulu, wabula okugatusa kyenkanankana.

Kale nno, amannya ge tubadde tutûmye ebigambo obugambo okubera omulimo gwe bibadde bikola, lero tunagatûma mbozi nnamba, eziridde ebifo byabyo.

Kwe kwawula mu buyunguluzi bw'embozi entwalibwa:

1. *Embozi complemento enkomezi ey'erinnya (oba ya pronomen)*.

2. *Embozi complemento ennyinnyonnyozi e'yerinnya (, ,)*.

3. *Embozi complemento emberyeberye eya verbo.*

4. *Embozi complemento ennyinnyonnyozi eya verbo.*

N. B. — Mu lulatini bagamba bati:

Propositio completiva, determinativa, oba explicativa.

Propositio completiva, directa, oba circumstantialis.

11/. *Amaso gategerera ku ki embozi entwalibwa, (propositio completiva)?*

Amaso kwe gategerera embozi entwalibwa, ng'esokerwako pronomen entabi (pronomen relativum) oba nakayunga ey'obutwalibwa (conjunctio subordinationis), oba locutio conjunctiva.

OKUGEZA: a/ Embozi complemento ez'erinnya zombi, bazitegerera ku pronomen entabi, kubanga omulimo gwayo kwe kutaba embozi gy'eyanjula ku linnya ly'eyongeddwako.

Embugo ezivwa e Ssango, . . . Endwadde eyinze obukakali . . .

b/. Embozi complemento eya wakati elekebwanu ngeri eyo eya verbo gye bayita entwalibwa (subjunctiva): ku ekyo kwe bategerera nga ntwalibwa.

So olusi batekawo ne conjunctio:

OKUGEZA *Tayagala bafe. Tolaba nga ndi wano . . .?*

c/. — Embozi complemento ennyinyonnyozi nayo bagitegerera ku conjunctio; era olusi engeri entwalibwa eya verbo ye emala okugitegeza.

12/. *Kale menya engeri z'embozi complemento ennyinyonnyozi (propositio circumstantialis).*

1. Waliwo **ey'okugenderera** (Intentionalis).

Nga wano: Kwata ebiragiyo, olyoke ogende mu ggulu (olyoke).

2. Waliwo **ey'ensonga ekoza** (causativa) *Tolema kujja, kubanga bakwagala. Olyoke, oleme bye bitegeza okugenderera.*

3. Waliwo **ey'obudde** (Temporalis); ye conjunctio esinga okuletebwa mu mbozi, nga wano:

Onojja nga nkuyise.

Ebisinga okutegeza embozi eyo bibino: *bwe, nga, ng'amaze, kye njije, nga tannaba . . .*

4. Waliwo **ensibibwa** (conditionalis), nga wano:

Singa namanya sandigenze.

Ebisinga okutegeza embozi eyo bibino: *Singa, obanga, oba . . .*

5. Waliwo **ey'okukkiriza**, newakubadde nga waliwo ekilobera (concessiva), nga wano:

Ne bw'ononzita, era sijja kuganya ekyo. Ne bw'omanya ebingi, era tomana byonna.

Embozi eyo kw'esinga okutegererwa ku bino: *Ne, bwe, nandibadde, newakubadde, kasita, kavuna.*

6. Waliwo embozi **ey'obuzalwa** (consequentia, oba propositio

consecutiva), ky'egamba nga kibadde kivwa mu nkulu. Nga wano: Oludde nyo okumuwa eddagala, ky'avwa tajja kussuka; oba, bwe butassuka.

Embozi eyo esinga kutegererwa ku bigambo bino: **Ky'avwa, ky'avudde...**

7. Waliwo embozi **ey'okugeranya**, (comparativa) era etegeza engeri nga wano:

Kitawe nga bw'ali, n'omwana bw'ali.

Ebigambo ebigitengeza bibino: **Nga, nga bwe,...**

8. Waliwo embozi etegeza **engeri** oba **obutya** (modalis, oba adjectiva,) nga wano: **Genda ng'oddukana.**

WEKKANYE:

I. — Embozi enkulu tesirisibwa, kubanga ye nanyini makulu.

II. — Embozi entwalibwa eyinza okusirisibwa.

III. — Verbo ng'ebadde mu ntawererwa (infinitivo), okugi-nnyonnyola mu mbozi bamala kugidza mu ngeri eyanjuluzibwa.

OKUGEZA: Kigwanira abantu okwagalana.

Omukristu okuterebuka, ekyo tikitegerekeka.

Kyusa oti: Omukristu bw'aterebuka...

IV. — Olusi mu mbozi basangamu ebigambo eby'engeri eno: **Oli ayisa amawanga n'alamula bakabaka... tasirikira bônonyi.**

Wano ebigambo ebisoka ye subjectum ey'embozi eddako; naye kubanga subjectum eyo si kagambo kamu, naye ye mbozi ennamba, embozi eyo ky'evwa eyitibwa **Embozi-Subjectum** (Propositio subjectiva).

V. — Embozi enkulu teba na ngeri ya kwogera bwogezi yokka, nate eba n'endala nyingi.

OKUGEZA:

Obudde buyita buyisi. — Tottanga. — Nandyagadde okugenda. — Oyagala ekyo, kale nzikiriza. — Nnakola ntya? — Gwe, nandizemu ki?...

EMIRIMO MU GRAMMATIKA

I. — KU NUKUTA

1. — Lero soma mu kitabo kino Enyanjula (lup. 6); ... mu buli kigambo ng'oyawulamu emperezi kinn'emu, era ng'otegeza n'ensirifu gy'eyogeza.

Awo ng'ogamba bw'oti: Eno ye mperezi, kubanga eyogeza... nga nsirifu.

2 — Kakano ddamu ogw'okubiri, ng'olaba omuwendo ogw'amagulu agali mu buli kagambo; awo mu kukutulamu okwo, ng'okoma ku mperezi, ku mperezi.

3. — Omulimo ogwa kamwa. Leta ebigambo kkumi ebirina amagulu abiri, n'ekkumi ebirina amagulu asatu, n'ebitano eby'amagulu asatu, n'ebitano eby'ana, n'ebitano eby'atano.

II. — KU BITUNDU BY'EBIGAMBO.

1. — Ebigambo biri biddire. Lero mu bigambo byonna ebi-tegeza abantu n'ebintu, ng'oyawulamu 1/ ekikolo, 2/ akabonero, 3/ emperezi esoka (ng'ebaddewo).

2. — Mu lupapula olwo, era londamu ebigambo ebitafûka.

Ku mannya.

1. — Soma mu lupapula olusoka Evanjiri amannya ge nyini, lero ng'onnyonnyola bw'oti: Lino lye linnya lye nyini, kubanga ligwanidde omu... nga liyawulamu omu yekka, anti oyo gwe bogerako. Era n'amannya ag'engeri nago ogawulemu bw'oti: Lino linnya lya ngeri, kubanga baliyita buli...

2. — Yogera mu kamwa amannya ge nyini kkumi, ekkumi lya ga bantu, n'ekkumi erya g'ebyallo, ate n'ekkumi ery'ag'emigga.

3. — Yogera mu kamwa amannya ag'engeri: atano ga bantu ebiri mu nju, atano ga bisolo, ate atano ga bantu ba milimo mu Buganda, (nga mukomazi...).

Ku Miwendo.

1. — Soma mu lupapula amannya ag'engeri ng'oyawulamu

agali mu bumu. n'agali mu bungi, era ng'onnyonnyola bw'oti:

Lino liri mu bumu, kubanga. . . .; lino mu bungi, kubanga. . . .

2. — Kakano amannya ganno gafũle: agabadde mu bumu, gadze mu bungi; agabadde mu bungi gadze mu bumu.

3. — Buli linnya ery'engeri lyogere olubu lwalyo.

4. — Yogera olubu lwa mannya gano: mmuli, mmengo, nyana, nyanga, nyimba, mmondo, ddiba, ddoenzi, ddungu, mmere, nnimu.

Gonna gawulemu ekikolo, era onnyonnyole nga bwe gawerera. Erukuta ey'akabonero n'ey'ekikola zafũka zitya.?

Ku Complemento ey'erinnya.

Omulimo gwa Grammatika n'ogw'amagezi.

Soma ku lupapula 5 ennyiriri kkumi ezisokako. Yawulamu amannya ag'engeribuli linnya ng'olinonyeza complemento ng'ogitekako.

OKUGEZA: Ekitabo (ky'Ebifayo. . . .)

Ku Adjectivo.

1. — Mu lupapula lumu londako adjectivo ez'obutya zokka, ng'onnyonnyola bw'oti: ekigambo kino ye adjectivo, kubanga eyongeddwa ku. . . . okutegeza empisa (embi oba ennungi), engeri oba erangi.

2. — Ate ku buli adjectivo nga webũzako eky'okubiri, lwe lubu lwayo, era n'ensonga egitesedza mu lubu olwo, era bw'oti: eri mu lubu. . . . kubanga erinnya ly'eyongeddwako liri mu lubu lwa. . . .

Ku madāla ag'amakulu.

1. — Ebisolo bino: njovu ne nvubu, mbwa ne kapa, nte ne mbuzi, mbarasi ne nyumbu, ngo ne kibe.

Kale bigeranye kinna bibirye, ng'obitekako adjectivo ebisanidde (nnene, nnungi, nkambwe, oba ndalu. . . .)

Awo n'olaba adjectivo n'ogiteka mu butya obugeranye ne mu butya obwenkana. Ate n'otola buli linnya kinna limu, n'olyongerako adjectivo erisanidde, naye awo ng'ogiteka mu butya obusinze n'obutasingika.

2. — Mu bigambo bino, buli adjectivo gitekeko complemento gy'oyagala.

Omusajja omuwanvu. . . . Ekyalo ekirungi. . . . Omwana omugezi. . . .

omukristu omunyikivu . . . omulimo omuzibu . . . omuntu omuzira . . .
omuntu omubi . . . embuzi endalu . . .

Awo ng'omaze, n'ontegeza ekikuyisa ebigambo ebyo complemento. (Bw'oti. Ekyo ye complemento ya adjectivo . . . kubanga . . .

Ku adjectivo enkomezi

1. — Ey'omuwendo.

1. — Adjectivo zizino ziwandike mu luganda, ng'ozongedde ku bigambo bino: kintu, lugoye, ssanga, nkoko, lunaku, kabonero. 1. 2. 3. 4, 6, 9, 11, 15.

Soka oyongere ku bigambo ebyo adjectivo embazi, olyoke oyongereko n'ey'olubu; embazi ogiteka mu bungi; ey'olubu, mu bumu, bw'oti: Ebintu bibiri, ekintu eky'okubiri.

2. — Embozi zino, zikyuse: ebadde mu bumu, ogiteke mu bungi; ate ebadde mu bungi, ogiteke mu bumu:

Omusiri gwange mutono. Emisiri gyo mirungi. Ekyambalo kye kinyirivu. Enju yo nnungi. Enkufira ye nzirugavu. Abaddu bafe besigwa. Ebigambo bye bizibu. Embuzi zo ngonvu.

2. — Ku adjectivo ey'obwananyini.

Amannya agali waggulu (1) kintu . . . gaddire; kakano gongereko adjectivo ey'obwananyini, bw'oti:

Ekintu kyange, ekintu kyo, kyafe . . . kyamwe . . . kyabwe . . . ate n'obiteka mu bungi, bw'oti: Ebintu byange . . .

Ku adjectivo endazi.

1. — Embozi zino, eziri mu bungi ziteke mu bumu, ate eziri mu bumu, ziteke mu bungi.

Ennyonyi eno ekaba bulungi. Entebe zino mpya. Ekibala ekyo kibisi. Akambe kano katema bubu. Ebibira ebyo bigazi. Abasajja abo bazira. Eppera lino lyengevu. Omuti guli mukalu.

2. — Kakano buli adjectivo endazi giddirê nga bw'ewandikiddwa mu kigezo. Ogyawulemu, oba ya kumpi oba ya wala, oba eyogeddwako.

Ku adjectivo etetûsa.

Ebigambo biri biddire: kintu, lugoye, ssanga, nkoko, lunaku, kabonero.

Kakati bikwanye ku adjectivo etetusa kinna emu: -nna, -tono, -lala, -kka, -mu bumu, ate mu bungi.

Ku Pronomen personale.

1. — Soma mu Evanjili ennyiriri ttano, olyoke ozûlemu pronomen personale zonna ezirimu, ng'osokera ku pronomen ezibulidde mu verbo, eziyitibwa ez'ekitundu, olyoke odde ku nnamba eze yawudde.

2. — Kakano ku ziri ezibulidde mu verbo, mbulirako personale ey'omuntu ow'oluberyeberye, n'ey'ow'okubiri, n'ey'ow'okusatu, era n'amannya agasigiddwa pronomen ezo.

3. — Ebigambo bibino: Engo twagisse. Katonda atubulidde. Nandimutegezedza. Ennaku ze tumala mu nsi ze ntono. — Yawulamu pronomen, ombulire n'omulimo gwe zikola mu mbozi, (nanyini nkola oba enfugibwa.)

4. — Ebigambo bibino: Kadzi tolowozanga nte bw'ekugasa nyo? Ekuvwiramu amata mw'oggya omuzigo. Ente bw'ekula, bagitunda; awo nga bagibâga, nga bagitunda ebifi. Eddiba ly'ente nalyo livwamu bingi: engatto z'otambuza, eggari kw'osula, olukoba lwe wesiba: ebyo byonna bya nte, mu ddiba lyayo mwe biggyibwa. N'amayembe gayo nago tigafa bwerere: bagakolamu engombe abayidzi ze bafuwa, n'ebiti by'obwambe, n'amapesa, era n'ebirala bingi. N'obusa bw'ente bw' obufuka ku miti oba mu nnimiro, kye bugedza emmere kitalo.

5. — Kale mu ebyo londamu pronomen, ng'osoka okulondamu zinanyini nkola, ate ng'omenya n'entwalibwa. Ate ntegeza n'amannya agasingedde pronomen ezo kinn'emu.

Ku pronomen adjectivo.

1. — Adjectivo ez'omuwendo zizino wamu n'amannya gazo ge zongeddwako: Ente ey'okubiri. Ekalamu ey'okuna. Omuntu ow'ekkumi. Omwaka ogw'omusanvu. Rupia ey'amakumi abiri. Embuzi ey'omwenda.

Kakano adjectivo ezo zikyuse, ozifûle pronomen.

2. — Adjectivo zino ez'obwananyini, n'ez'omuwendo zifûle pronomen, ate ontegeze bw'okoze.

Ekintu kyange, kalamu yo. Abantu kkumi. Omwaka ogw'omusanvu. Rupia ey'amakumi abiri. Embuzi ey'omwenda.

Labira wano: Ekintu kino kyange.

Ku pronomen endazi.

Ebigambo bino, ku buli ekibuziddwa, yanukula ng'okissako pronomen endazi, bw'oti:

Ekintu kyange kiri wa? — Kikino. — Omuntu ali ludda wa? (Tekako pronomen eraga eby'ewala, n'eby'okumpi, n'ebyogeddwako).
 Ekisolo kidze wa? (Eby'okumpi n'ebyogeddwako).
 Muli luyi wa? (Eby'okumpi, n'ebyogeddwako n'ey'ekifo).
 Akatabo okatadde wa? (Eraga ebyogeddwako, n'eby'ewala, n'ebyokumpi.)

Ku pronomen entabi.

Soma mu Evanjili ebisoka mu ya Yoanna: Oluberyeberye. . .

1. — Ng'okyasoma, ndagamu pronomen entabi zonna z'osanga, ng'onnyonnyola oti: Eno ntabi, kubanga etaba ekigambo kino na kiri. . .

2. — Mu by'osomye yawulamu pronomen entabi ez'engeri zombi: nanyini nkola, n'entwalibwa.

Ku Verbo.

1. — Ebigambo bibino. Ku buli kigambo ntegeza ensonga ekiyisa verbo, bw'oti: ye verbo, kubanga etegeza embera, oba enkola, oba ekakasa ng'obutya busanidde erinnya liri.

Omukulu ayigiriza. Omusawo ajjanjaba omulwadde. Abalabe batweterodde. Bazikizidza omuliro. Ennyonyi zizimba ebisu. Aliba omutegevu. Katonda akola ebirungi. Kitange yali mwami; muganda wo yali mubbi; ente yafe efudde; omwana yebase; musirike.

2. — Mu bigambo bino, londamu verbo zokka ug'onnyonnyola bw'oti, nti Kino verbo, kubanga nyinza okukitekako pronomen personale.

Musumba, mufu, kuddukana, mulungi, mugezi, kwogera, mweru, kukwata, kuvunda, mulimi.

Ku Subjecto.

1. — Ntegeza subjecto ya verbo zino; era ng'obûza bw'oti, nti Olya. Ani alya? Gwe, gwe (o) ye subjecto.

Omukazi alima. Omwana azannya. Enkoko ekokolima. Omuliro gwokya. Empewo ekunta. Bukeddé. Etonnya. Tufudde. Okufa. Kutusa. Okuwummula si kutuka.

Mu lupapula olw'oluberyeberye olw'Evanjili ya Yoanna, nonyamu verbo zonna, era ne subjecto zazo.

Ku Complemento.

1. — Ndaga complemento emberyeberye eya verbo zino: era ng'onnyonnyola oti: Omwenge gutamiza ani? Omuntu. Awo muntu ye complemento eya wakati (emberyeberye) eya verbo gutamiza.

Enjuba etangaza byonna. Basomoka omugga. Omukazi alima lumonde; anoga nvwa. Embuzi erya omuddo. Omufundi azimba enju, awala n'embawo. Rupia ze nafuna. Ebintu bye tuguze. Amateka ge balese. Esawa gye mmenye. Omuyidzi envubu gwe yaluma afudde. Emmere gye twalya yali nnungi. Omuti kibuyaga gwe yasindula gwali munene. Omwana gwe nalwaza yawona. Twalambula eklezia. Eklezia gye twalambula. Tusoma esala. Esala ze twasoma. Tiwerabiranga birungi bye bakukolera. Engo gye basse yali eridde embuzi ssatu. Ekibonerezo kye bampa kyali kisanidde.

Emmere gye bafumbye yabadde teyidde. Ababbi batya embwa. Omwami asolôza omusolo.

2. — Ntegeza ekirobera verbo zino okutekebwako complemento emberyeberye. — Enju eyidde. Olutindo lubotose. Namajjuzi ajjudde. Omulimo tigûtuse. Endogoyi eno etambula nyo. Emiti gyafe gikuze, gimulisidza n'okumulisa. Embwa yaboggodde ekiro.

Complemento zino, zitume erinnya erizisanidde, era ng'olinnyonnyola.

Embwa yafa enjala. Embugo bazikoza ensamu. Ennyonyi zizimba ku miti.

Mpandikira kitange. Embuzi bazirundira ku ttale. Mu nsi enyingi, engoye baziyoza madzi mabugumye. Sabuni bamuggya mu masavu.

3. — Wano yawulamu complemento eya wakati, n'ey'ebwali.

Omwana omwegendereza balimuwa empera. Omukristu obulamu bwe abuwayo okubera edini.

Yezu yagobanga amasitani mu mibiri gy'abantu. Sitola mugale gwa bâna ne ngusulira mbwa. Yassa engalo ze mu matu ge. Banagwa mu kkubo. Eby'enyanya yabiwa omukisa n'alagira okubibagabira.

Engeri za verbo.

1. — Verbo zino: Kutta, kusobola, kuluma, kukuba. Kale buli verbo kinn'emu gigyemu engeri zino: ensulifu, n'enfunye, n'empanyise, n'enkomere.

2. — Verbo zizino. Mbulirako verbo enzadde mwe zivudde; mbulira n'erinnya lyazo, era n'ekyaziya bwe zityo: Kugobagana, kuwerwa, kuvumira, kutonera, kufisa, kuvwisa, kulekera, kujemu-

lukuka, kujemula, kutamaza, kwetegera, kwemanya, kumanyagana, kumanyisa.

3. — Verbo zino ziwandike mu budde obuwedde mu bw'okumpi, n'obw'okumpi enyo, n'obw'ewala:

Nkola, nzimba, mpulira, nfa.

4. — Zino ziwandika mu budde obujja obw'okumpi n'obw'ewala: Banywa, balya, tumala.

5. — Ntegeza ebigambo bino: Nali ndi awo ng'ompita. Twali tutudde awo, awo ng'atuyitako kumpi. Mbadde nfumba, nga mpulira okulekana. Nabadde nkyamunaza amaso n'afa.

6. — Enjogera eno eyitibwa ki mu mwanjuluzo gwa verbo? Ate ekigiyisa etyo kiki?

Nali mmaze okutuka egindi, awo nga mmulabe angoberera. Mbadde sinnaba kulya, ng'antwala. Wali omaze okukkiriza, ne ndyoka nkitta.

7. — Enjogera eyo ensonga egiyisa Obudde obwali buwedde, nsonga ki?

Bw'otoyanguwe olisanga nfudde.

Engeri ey'okwogera eyo eyitibwa ki, ate erimu makulu ki?

8. — Mbulira enjatula ya verbo zino:

Nandyagadde ajje. Singa waliwo tiyakufudde. Bw'olijja jjo, olinsangayo.

Mukole bulungi ng'obudde bukyali. Tokoleranga banno ky'otogagala kukukolerwa. Nnatuka enkya; gwe olituka ddi?

MAKERERE COLLEGE
LIBRARY

NO. 81308

DATE 8.2.64

AF

496.3124-5
GRA

ENDAGIRIRO

EBIKULEMBERA	7,8
ESSOMO I Erinnya, emiwendo, embu, complemento	9
ESSOMO II Adjectivo, adjectivo ey'obutya	12
Complemento eya adjectivo ey'obutya	14
Adjectivo enkomezi	15
ESSOMO III Omusigire, pronomen	18
Pronomen ey'abantu	19
Pronomen adjectivo	22
BUYUNGULUZI 1	46
ESSOMO IV Verbo. — Subjecto. — Attributo. — Complemento	28
Ensibuko verbo mwe zisibuka	31
Omwanjuluzo. — Budde. — Njatula	33
Banjuluzo Kubera ne Kukola	37
BUYUNGULUZI 2	39
ESSOMO V Obugambo obutakyuka	42
GRAMMATIKA ENFUNZE	44
Enyongereza. — Okutonnyeza	48
Amateka ag'empanika	53
Amagezi ag'okuwandika ebaluwa.	62
Obuyunguluzi obw'embozi	67
EMIRIMO MU GRAMMATIKA	72

